

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1991, 07

VILNIUS 1993

INSTITUT FÜR GESCHICHTE LITAUENS

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1991

VILNIUS 1993

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ
ГОД 1991

ВИЛЬНЮС, ИЗДАТЕЛЬСТВО НАУКИ И ЭНЦИКЛОПЕДИЙ, 1993

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1991 METAI

VILNIUS, MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYKLA, 1993

UDK 947.45
LI 237

Redakcinė kolegija:

Vytautas Merkys (vyr. redaktorius), Tamara Bairauskaitė, Alfonsas Eidintas, Eugenijus Jovaiša, Vacys Milius, Leonas Mulevičius, Rita Strazdūnaitė (sekretorė), Adolfas Tautavičius, Irena Valikonytė, Regina Žepkaitė (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
2600 Vilnius, T. Kosciuškos 30

Išleista pagal Lietuvos istorijos instituto užsakymą

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Regina Žepkaitė. Vilniaus istorijos atkarpa. 1939 m. spalio 27 d.—1940 m. birželio 15 d. V.: Mokslas, 1990. 180 p. 25 000 egz.

R. Žepkaitės knyga apie Vilniaus krašto padėtį, gražinus Lietuvai 1939 m. spalio 27 d. ir iki 1940 m. birželio 15 d., kai Lietuvą okupavo Tarybų Sąjunga, tai pirmas platus ir išsamus tos tematikos darbas lietuvių istoriografijoje. Vienas kitas istorikas ir pati autorė kai kuriuos tos tematikos klausimus užsiminė kitai problematikai skirtuose darbuose, bet tik prabėgomis. Rašydama šį veikalą, R. Žepkaitė galėjo pareikšti savo nuomonę ir ginčytis tik su lenkų istoriku P. Losovskiu, kuris tuos klausimus, tiksliau — kai kurias šiame darbe nagrinėjamas problemas yra svarstęs knygoje „Lietuva ir Lenkijos reikalai“¹. Be to, labai prabėgomis kai kurie R. Žepkaitės aptariamai dalykai, tarp jų ir Lietuvos vyriausybės politika gražintame Vilniuje, yra įvertinti emigracijoje išleistoje L. Sabaliūno knygoje² anglų kalba. Bet minėtų autorių darbai nei apimtimi, nei analizuojamų klausimų platumu, o svarbiausia — šaltinių, kuriais remiantis parašyta knyga, autentiškumu neprilygsta naujam istorikės R. Žepkaitės veikalui.

Dideliu šios knygos autorės privalumu reikia laikyti tai, kad ji pasitelkė į istorinę apyvertą dar neįtrauktus faktus iš Lietuvos Respublikos archyvo, panaudojo Lietuvos vyriausybės įgalotinio Vilniaus miestui ir sričiai, Vilniaus miesto ir apskrities viršininko įstaigos, Vilniaus miesto burmistro bei savivaldybės, taip pat miesto karo komendanto fondus. Be to, rėmėsi Lietuvos Respublikos Ministrų Tarybos, Užsienio reikalų ministerijos bei kitų įstaigų dokumentais. Faktinę medžiagą papildė spaudos duomenimis, įvairių to meto publicistų bei visuomenės veikėjų samprotavimais. Vertingos autorės įdėtos iliustracijos, vaizdu pagyvinančios dokumentinę medžiagą.

Knygoje „Vilniaus istorijos atkarpa“ R. Žepkaitė daugiausia dėmesio sutelkia į 4 problemas: Lietuvos tarptautinė padėtis Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo pradžioje, Vilniaus ir Vilniaus srities perdavimas Lietuvai bei Lietuvos—TSRS savi-

¹ Łosowski P. Litwa a. sprawy polskie. Warszawa, 1982.

² Sabaliūnas L. Lithuania in Crisis: Nationalism to Communism 1939—1940. Bloomington; London, 1972.

tarpio pagalbos sutartis, Vilniaus ir Vilniaus krašto tvarkymas Lietuvos Respublikoje, taip pat Lietuvos vyriausybės politika Lietuvai gražintame Vilniuje ir Vilniaus krašte. Šios problemos išanalizuotos nuosekliai ir plačiai įvairiais aspektais, stengtasi neapeiti nė vieno su jomis susijusio klausimo.

Puikus autorės to meto tarptautinės politikos išmanymas leido nagrinėti Lietuvos vidaus problemas plačiame užsienio diplomatijos kontekste. R. Žepkaitė atskleidė visas sąlygas ir aplinkybes, kuriomis vadovaudamasi Lietuvos Respublikos vadovybė griežtai laikėsi neutraliteto politikos, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui. Svarbiausiomis neutraliteto laikymosi aplinkybėmis autorė pripažįsta šias tris. Pirmiausia — to meto Respublikos vidaus padėtį. Vyriausybė stengėsi sutelkti visas šalies politines partijas bei visuomenės grupes, nes, įstojus į karą, galėjo sustiprėti opozicinės tautininkų valdžiai jėgos, jų socialine politika nepatenkintos gyventojų grupės. Laikytis neutraliteto vertė ir tarptautinės politinės jėgos. Vengti Vokietijos siūlomos avantiūros patarė Anglijos bei Prancūzijos diplomatija, taip pat ir Tarybų Sąjungos vyriausybė. Trečia priežastis buvo Lietuvos vyriausybės netikėjimas, kad Vokietija gali laimėti karą, nuostata, jog Lenkijos pralaimėjimas — tai dar ne karo baigtis. Neutralumo politika patvirtina to meto Lietuvos Respublikos vyriausybės ir diplomatijos realų tarptautinės politikos suvokimą.

Visai kitos išvados, nors autorė to prikišamai ir neakcentuoja, plaukia iš šios knygos dėl Vokietijos hitlerininkų politikos. Vokiečių diplomatijos sprendimai buvo labai skuboti ir permainingi. Jie keitėsi dienomis. Tą patį galima pasakyti ir apie Tarybų Sąjungos diplomatiją. Tai ypač išryškėja aptariant TSRS ir Vokietijos 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį ir jos slaptus protokolus. Tik negalėčiau beatodairiškai sutikti su autorės teigimu, kad vien TSRS diplomatijos iniciatyva Lietuva iš berengiančios ją pasiimti į savo protektoratą Vokietijos globos bei interesų sferos pateko į Tarybų Sąjungos interesų sferą. Iš skelbtų dokumentų³ bei tyrinėjimų matyti, jog ne mažesnė iniciatyva tuo klausimu priklausė ir hitlerinei diplomatijai bei karo vadams, kurie, triuškindami Lenkijos karines pajėgas, užgrobė didesnę teritoriją negu buvo numatę 1939 m. rugpjūčio 23 d. slaptoje sutartyje su Maskva. Vargu ar galima tikėti Vokietijos patikinimais TSRS diplomatijai, kad iš užimtos teritorijos Lenkijoje jie pasitrauks iki numatytos linijos. Tokių veiksmų hitlerininkai nė nemėgino atlikti, o toliau tvirtinosi Lenkijoje.

Naujai nušviesta didžiųjų užsienio valstybių laikysena 1939 m. rudenį Lietuvos Respublikos vyriausybės politikos Vilniaus krašto gyventojų ir kitu atžvilgiu. Tie klausimai, aptariami knygos pabaigoje, lyg ir apibendrina Vilniaus ir Vilniaus krašto problemą. Vien Lietuvos Respublikos vidaus reikalą iškelia iki tarptautinio lygio. Skyrelį apie santykius su Romos katalikų bažnyčia, įjungus

³ TSRS—Vokietija 1939: TSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga. V., 1989.

Vilnių į Lietuvos valstybę, norėusi matyti gerokai solidesnį, tuo labiau kad medžiagos mūsų archyvuose popiežiaus kurijos politikai su Lietuva 1939—1940 m. nušviesti yra daug. Be to, šis tas jau ir paskelbta. Nesutinkant su publikuotais duomenimis, galima buvo ginčytis. Labai naujos medžiagos knygoje pateikta apie Lietuvos santykius su Lenkijos emigracine vyriausybe. Įdomi iš dokumentų analizės R. Žepkaitės padaryta išvada, kad užsienio valstybių diplomatija spaudė Lietuvos vyriausybę laikytis griežtesnės pozicijos dėl lenkų 1939—1940 m. Vilniuje.

Lietuvių—lenkų politinių grupuočių prieštaravimai ir priešingi požiūriai į susiklosčiusias aplinkybes Lietuvai grąžintame Vilniuje R. Žepkaitės knygoje aptariami plačiausiai. Dauguma klausimų mūsų istoriografijoje nušviesti apskritai pirmą kartą. Labai nuosekliai atskleidžiamos kai kurių lenkų gyventojų grupių priešinosi valdžiai Vilniaus krašte ir Lietuvos vyriausybei aplinkybės. Joms išryškinti pateikiama krašto socialinė ekonominė ir politinė padėtis Lenkijos okupacijos sąlygomis, tuo metu, kai Vilnių bei Vilniaus kraštą valdė Baltarusijos TSR administracija ir jį prijungus prie Lietuvos. Atgautas Vilniaus kraštas buvo tiesiog nusiaubtas, ypač po baltarusių šeiminkavimo, nes Baltarusijos vadovybė jį laikė karo grobiu. O gyventojų buvo labai padaugėję. Įvairių šaltinių duomenimis, Vilniaus krašto gyventojų skaičius nuo 1920 iki 1939 m. dėl ateivių iš kitų Lenkijos vietų padidėjo beveik 98 tūkst. (97 893 žmonėmis). Vokietijai užpuolus Lenkiją, į jį pasitraukė hitlerinės okupacijos vengę gyventojai, internavosi kai kurie Lenkijos kariuomenės daliniai. R. Žepkaitės pateiktais archyvų duomenimis, į Vilniaus kraštą atbėgo daugiau kaip 18 tūkst. (18 311) gyventojų iš kitų Lenkijos vietovių ir prisiglaudė daugiau kaip 15 tūkst. karių. Visiems jiems reikėjo socialinės globos ir paramos, o kraštas ir taip buvo neturtingas ir dar karo nualintas; jame 1937 m. gyveno tik 457 tūkst. žmonių.

R. Žepkaitė aptaria Lietuvos vyriausybės priemones krašto ūkiui atkurti ir stiprinti, gyventojams aprūpinti, išnagrinėja visus su tuo susijusius sunkumus. Per du skyrelius liko išblaškyta tik medžiaga apie žemės reformas pradžią Vilniaus krašte. Be to, ir pati jos eiga galėjo būti išsamiau nušviesta, jeigu autorė būtų pažiūrėjusi Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministerijos dokumentus. Išsamiau nušviestą norėjosi matyti ir Lietuvos vyriausybės kredito bei finansų politiką Vilniaus krašte, ypač beverčius zlotus keičiant į litus. Kruopščių tyrinėjimų šia tematika yra paskelbęs ekonomistas V. Terleckas⁴. Tad ir šiame skyrelyje norėjosi rasti jo svarių argumentų, papildytų autorės samprotavimais.

Labai planingoje ir nuosekloje R. Žepkaitės knygoje „Vilniaus istorijos atkarpa“ dar šiek tiek jaučiama senosios tarybinės istoriografijos įtaka. Visai nebuvo reikalo cituoti V. Leniną, nes ta citata nelabai ten ir tinka. Galima aptikti Lietuvos Respublikos vy-

⁴ Terleckas V. Lito įvedimas Vilniaus krašte // Liaudies ūkis. 1988. Nr. 9. P. 27—28.

riausybę vadinant Lietuvos buržuazine vyriausybe, pasitaiko ir kitų pasenusių terminų. Be to, mano nuomone, ne visada vietoje tiek lietuvių veiklai Vilniuje, tiek lenkų nuotaikoms apibūdinti pasitelkiamas terminas „nacionalizmas“. Dažnam jo vartojimui įtakos, matyt, turėjo taip pat ankstesnė istoriografija bei metodologija, o gal ir kai kurios L. Sabaliūno formuluotės.

P. 103 R. Žepkaitė rašo: „Vilniuje brendo dviejų nacionalizmų — lenkiškojo ir lietuviškojo lemiamas susidūrimas. Vienas — tai buvusios valdančiosios nacijos nacionalizmas, kuris buvo stipresnis, įžulesnis, beatodairiškas. Ir naujomis sąlygomis jis turėjo savo veiklai palankią dirvą: gyventojų nacionalinę sudėtį, įsitikinimą, kad Lietuva valdo laikinai, kad ji silpnas priešas ir galima elgtis pagal savo interesus. Antras — mažos tautos nacionalizmas. Stipresnės atramos Vilniuje jis neturėjo, bet jam reikštis Lenkijos valstybė netrukdė; jį skatino Lietuvos vyriausybės nuolaidžiavimas ir pritarimas daugeliui lietuvių nacionalistų idėjų“. Ir toliau autorė teigia, kad abiejų tautų nacionalizmas trukdė sutelkti jėgas kovai su sunkumais, žlugdė ir vienos, ir kitos pusės iniciatyvą, didino priešišumą, paliko gilių pėdsakų ir lenkų, ir lietuvių atmintyje. Taigi pabrėžiamas abipusis nacionalizmas. Tačiau ar galima nacionalizmą vadinti lietuvių tautos kovą dėl Vilniaus, kuri, kaip anksčiau skyreliuose ir kitose savo knygose įrodo autorė, buvo visuotinė, arba pastangas 1939—1940 m. didinti lietuvių įtaką krašte, jį tvarkyti ir administruoti kartais galbūt ir ne iki galo apgalvotomis, stichinėmis priemonėmis, pvz., kovą dėl lietuviškų pamaldų Vilniaus bažnyčiose vadinti nacionalistiniais, kartais net fašistiniais veiksmais. Taip pat nereikėtų laikyti nacionalizmu ir lenkų partijų bei organizacijų veiklos iki 1939 m. ir prijungus prie Lietuvos Vilniaus kraštą, nes jie irgi turėjo susiklosčiusią tradicinį požiūrį, savo tiesą ir ją siekė įgyvendinti, nors irgi ne visada iki galo nuosekliomis priemonėmis. Galbūt, kalbant apie metodus, galima vertinti juos kaip pasiskolintus iš nacionalistų, bet ieškoti nacionalizmo, mano nuomone, nereikėtų. Arba bent jau tą nacionalizmą reikėtų labiau išryškinti ir giliau pagrįsti, nes šiuo atveju nei Lietuvos vyriausybės, nei visuomenės programos dėl krašto įjungimo į Lietuvos valstybę nacionalizmu nekvepia.

Kaip teigiama R. Žepkaitės rašymo manieros bruožą norėčiau pažymėti tai, kad autorės pozicija, požiūris į reiškinius bei istorinį procesą neslepiamas, aiškus ir eina per visą veikalą: ar ginčijantis su P. Losovskiu, ar duodant savo vertinimus, visur jaučiama ginant demokratinę, kairiąją nuostatą.

Apskritai labai gilų tyrinėjimą, sakyčiau, menkina knygos pavadinimas, tiksliau — vienas jo žodis „atkarpa“. Pagal Lietuvių kalbos žodyną atkarpa yra: „1. atraiza, skiautė. 2. kuponas. 3. laikraščio dalis, einanti per visą puslapį po skersinės linijos. 4. tiesės dalis tarp dviejų jos taškų...“ Taigi šis terminas Vilniaus ir Vilniaus krašto istorijai skirtam veikalui, mano nuomone, visiškai netinka. Jį galima būtų vartoti nebent tuo atveju, jeigu autorė teigtų ir įrodinėtų neteisėtą to krašto „atkirpimą“ nuo Lenkijos valstybės,

bet R. Žepkaitė savo knyga to neteigia. Ji gina lietuvių tautos ir Lietuvos valstybingumo tradicijas, todėl 1939—1940 metai Vilniaus ir Vilniaus krašto istorijoje buvo tam tikras istorinis periodas ar etapas krašto sostinės istorijoje, bet jokių būdu — ne atkarpa.

Naujoji R. Žepkaitės knyga iš Vilniaus, kaip Lietuvos sostinės, ir Vilniaus krašto istorijos užpildė nemažą istoriografijos spragą. Gausiais istoriniais dokumentais argumentuotas veikalas leidžia mums geriau suprasti šitą sudėtingą laikotarpį ir kartu giliau pažinti savo praeitį, 1939—1940 m. Lietuvos Respublikos vyriausybės politiką, Vakarų ir Rytų Europos diplomatijos veiklą.

Aldona Gaigalaitė

Die baltischen Nationen: Estland, Lettland, Litauen / Hrsg. Boris Meissner. Köln: Markus Verlag, 1990. 324 p.

Nors praeityje ir buvo kai kurių ūkinių bei politinių mėginimų suartėti, kiekviena Pabaltijo respublika stengėsi išlikti savarankiška. Pabaltijys dar ir šiandien nėra atskiras vienetas. Tik svetimtaučiams ir išeiviams jis sudaro ne tik geografinį, bet ir politinį vienetą. Ypač mokslininkai nelinkę Pabaltijį dar kartą dalyti į atskirus regionus. Tokio bendro žvilgsnio pavyzdys yra ir šis Boriso Meisnerio (Meissner) išleistas įvairių autorių straipsnių rinkinys apie Pabaltijo istoriją nuo 1918 metų.

Leidėjas — vienas iš garsiausių Vokietijos sovietologų. Jis yra gimęs 1915 m. Pskove, augęs Estijoje, nuo 1955 m. kurį laiką dirbęs Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje referentu Rytų Europos klausimais, o nuo 1960 m. — Rytų Europos teisių profesorius Kylyje bei Kelne. Ir dabar jis atidžiai stebi Tarybų Sąjungos gyvenimą, kasmet parašo bei išleidžia naujų knygų, straipsnių. B. Meisnerį ypač domina Pabaltijo likimas. Jo disertacija apie Pabaltijo kraštų okupaciją (*Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, 1956) padarė nemažą įtakos vokiečių valdžios pozicijai. B. Meisneris savo paskaitoje, skaitytoje Lietuvių kultūros institute, pabrėžė, kad pabaltijiečiai pirmiausia turėtų remtis 1939 m. sutartimis su Tarybų Sąjunga, kuri jose yra garantavusi šių kraštų nepriklausomybę. B. Meisnerio iniciatyva prieš dešimt metų buvo įkurta Pabaltijo studijų grupė (*Studiengruppe für gegenwartsbezogene Baltikumsforschung*), kuriai jis vadovauja ir dabar. Šios knygos straipsnius sudaro daugiausia studijų grupės suvažiavimų paskaitos.

Leidinyje tiriamos dvi temos: pirma, Pabaltijo praeitis ir dabartis, antra, Pabaltijo tyrinėjimo centrai Europoje ir galimybės. Du trečdaliai knygos (240 p.) skirti pirmajai aktualiai temai. Ji suskirstyta į 4 dalis: 1) Pabaltijo valstybių kūrimasis, 2) Pabaltijys nepriklausomybės laikotarpiu, 3) Pabaltijys sovietų imperijoje, 4) teisiniai ir socialiniai pasikeitimai po 1940 m. Gerdas fon Pistol Korsas

(Pistohlkors) apžvelgia bendrą Pabaltijo istoriją iki 1918 m. Taip pat yra straipsnių apie kiekvieną kraštą.

Lietuvą dviejuose straipsniuose aprašo V. Steinlis (Stanley) Vardys iš JAV, kuris dažnai lankosi Europoje ir skaito paskaitas Vokietijoje. Šiuos abu palyginti nedidelius straipsnius (iš viso tik 31 p.) reikėtų išversti į lietuvių kalbą ir pateikti lietuvių skaitytojams. Autorius ne tik referuoja Lietuvos istoriją nuo 1918 m., bet ir kritiškai ją vertina. Jis niekam nepataikauja, tik objektyviai analizuoja įvykius, klydimus ir tragiškus lūžius. Tiesiog stebina, kaip autorius sugebėjo tokiam trumpame straipsnyje taip turiningai, sistemingai nušviesti Lietuvos istoriją. Pirmieji Lietuvos Respublikos sunkumai po 1918 m. vertinami kaip „garbingos praeities“ išdavos, kai nutrūko ryšiai su Lenkija. Ginčai dėl Vilniaus ir Klaipėdos labai apsunkino Lietuvos diplomatinės galimybes ir sustiprino viduje augantį nacionalizmą. Dėl išsilavinusių lietuvių trūkumo iš pradžių į valdžią teko išileisti daug tautinių mažumų atstovų, kuriuos vėliau kartais ir ne visai demokratiškai išstūmė auganti lietuvių karta. Į valdžią pateko ir neišsilavinusių, netinkamų asmenų. Dėl to plito korupcija. Lietuvos partijos ne atstovavo grupių interesams, o skaldėsi daugiau pagal pasaulėžiūrą. Stipriausias blokas buvo artimai susijęs su katalikų bažnyčia. 1926 m. perversmas įvyko ne tik dėl to, kad trūko demokratinės patirties, bet ir dėl kariuomenės vadovybės bei dešiniųjų ir katalikų partijų išgąščio prarasti įtaką krašte. Autorius A. Smetoną vertina kaip gabų ir lankstų politiką, įstengusį laviruoti tarp gana skirtingų grupių. 1940 m. įvykiuose pažymi ir kai kurių Lietuvos sluoksnių bendradarbiavimą su nauja valdžia, kuri juos panaudojo savo tikslams. Naujos valdžios žiaurumai greitai sukėlė visuotinį pasipriešinimą, o vokiečių kariuomenė buvo pasitikta kaip išlaisvintoja. Ji pabrėžia nuo 1960 m. daugėjantį ir komunistų partiją stojančių lietuvių. Nuo šeštojo dešimtmečio auganti industrializacija reikalavo naujų savų specialistų. Todėl buvo išplėstas aukštųjų mokyklų tinklas. Autorius iškelia rusinimo ir girtuoklystės problemas. Plačiai aprašo Lietuvos raidą po 1987 m. (straipsnis rašytas 1990 m. vasario mėn.).

Panašiuose trumpuose straipsniuose aprašoma Latvijos ir Estijos raida nuo 1918 m. Visam Pabaltijui pirmoje knygos dalyje skirti dar trys didesni straipsniai. M. Garlef (Garleff) svarsto tautinių mažumų kultūrinės teisės tarpukario Pabaltijyje. B. Meisneris straipsnyje „Pabaltijo valstybinis kontinuitetas ir tarptautinė padėtis“ dar kartą pabrėžia, kad nors ir okupuotos šios valstybės teisiškai neprarado valstybingumo. V. Šliau (W. Schlau) kalba apie Pabaltijyje nuo šio šimtmečio pradžios vykusius socialinius kitimus.

Antroje knygos dalyje sudėti straipsniai apie Pabaltijo kraštų tyrinėjimą Europoje, ypač Vokietijoje. F. Šolc (Scholz) aprašo universiteto seminarus Vokietijoje, kur dėstomos ir tyrinėjamos Pabaltijo kalbos, M. Helmanas (Hellmann) — Pabaltijo istoriją, o P. Kėgbein (Kaegbein) — bibliotekas, renkančias literatūrą apie Pa-

baltijį. Kiti autoriai trumpai apžvelgia Pabaltijo kraštų tyrinėjimą Austrijoje, Suomijoje, Švedijoje ir Anglijoje.

Tik išleista įžymių specialistų parengta knyga sulaukė susidomėjimo ir pripažinimo. Šis leidinys, be abejo, paveiks vokiečių politikų ir kitų asmenų nuomonę apie Pabaltijį. Geresnio, išsamesnio ir aktualesnio leidinio vokiečių kalba kol kas neturime.

Arthur Hermann

В. И. Кулаков. Древности пруссов VI—XIII вв. Археология СССР: Свод археологических источников. Вып. Г. 1—9. М.: Наука, 1990. 168 с. 1500 экз.

Prūsija žuvo du kartus. Pirmą kartą XIII a., kai ją nukariavo kryžiuočiai, antrą — 1945 m. II pasaulinio karo liepsnose. Seniausias baltiškasis prūsų istorijos klodas guli užklotas storu vėlesnių kultūrų griuvėsių sluoksniu visų užmirštas ir niekam nereikalingas.

Panašią literatūrinę įžangą būtų galima padaryti pristatant V. Kulakovo knygą „Prūsų senienos VI—XIII a.“ Tai daugelio metų darbo rezultatas. Knyga parašyta dar 1982 m. apgintos to paties pavadinimo kandidato disertacijos pagrindu¹, vėliau gerokai išplėsta ir papildyta naujais skyriais bei tyrinėjimų duomenimis. Nelengvai Maskvos leidyklose knyga skynėsi kelią, kol išvydo dienos šviesą.

Maskvietis archeologas V. Kulakovas šiuo metu yra vienas iš geriausiai išmanančių apie prūsų senienas. Rytų Prūsijoje — dabartinėje Kaliningrado srityje — jis dirba jau nuo 1974 m., yra tyrinėjęs daugelį kapinynų bei gyvenviečių, žvalgęs srities archeologijos paminklus, surinkęs medžiagos apie ankstesnius tyrinėjimus, peržiūrėjęs nemažą jau bibliografinę retenybę tapusių knygų, muziejų fondus ir archyvus. Per tą laiką sukaupta daug medžiagos, kurią dėl menkos TSRS MA Archeologijos instituto leidybinės veiklos dažnai nebuvo kur skelbti. Tai rodo autoriaus pastangos publikuoti savo tyrinėjimų medžiagą Lenkijoje, Vokietijoje, Lietuvoje ar Ukrainoje. Gaila, kol kas jokios iniciatyvos leisti knygas apie prūsų senovę neparodė Kaliningrado srities leidyklos.

Džiugu, kad autorius, sudarydamas prūsų senienų sąvadą, neapsiribojo Potsdamo konferencijoje nubrėžta linija, dalijančia senovės prūsų gyventas žemes į dabartinę Kaliningrado sritį ir šiaurės Lenkijos vaivadijas. Į knygą pateko kai kurie Lenkijoje tyrinėti prūsų paminklai. Nors knyga įvardyta „TSRS archeologija“, leidinys dėl to, kad neapsiribota vien TSRS, tik laimėjo, nes visapusiškiau nušviesta prūsų kultūra.

Knyga svarbi dar ir dėl to, kad tai tik antras didesnis tarybinio laikotarpio darbas², skirtas prūsų senovei, neskaitant kelių leidinių, kur prūsai minimi bendroje baltų genčių apžvalgoje³. Ir prieš karą panašaus pobūdžio archeologijos paminklų sąvadų nebuvo. XX a. pradžioje išleisti paminklų sąrašai jau seniai pasenę⁴, o H. Kromės

prieš pat karą sudarytieji buvo gerokai mažesni⁵. V. Kulakovo darbas labai svarbus ir dėl nagrinėjamo laikotarpio. VI—XIII a. prūsų archeologijos paminklai dar niekada nebuvo išskirti ir apibūdinti. Tai ypač papildė bendrą prūsų kultūros vaizdą, juo labiau kad pokario metais ankstesnio periodo prūsų archeologijos paminklų sąvadus sudarė lenkų archeologai⁶. Sudėję lenkų archeologų ir V. Kulakovo parengtus sąvadus, galime susidaryti bendrą prūsų kultūros nuo I tūkstantm. pr. Kristų pradžios iki pat XIII a. vaizdą, kai prūsų kultūrą sunaikino Kryžiuočių ordinas.

Aptardami knygos pavadinimą ir sudarymo principus, ne visur galime sutikti su autoriumi. Abejonių kelia pasirinktas nagrinėti periodas — VI—XIII amžius. Laikotarpio pabaiga (XIII a., kai Kryžiuočių ordinas nukariavo prūsus) aiški, o pradinis etapas (VI a.) nelabai priimtinas, juo labiau kad VI a. pradžia nebuvo jokia prūsų istorijos riba. Apie tai užsimena ir knygos autorius, aptardamas prūsų kultūros chronologiją (p. 39). Tai vienas iš esminių darbo trūkumų. Prūsų kultūros istorijai labai svarbus buvo Didysis tautų kraustymasis, prasidėjęs Prūsijoje V a. Dėl nevykusiai pasirinkto nagrinėti laikotarpio pradžios dalis prūsų istorijai labai reikšmingų V a. kapinynų ir kai kurie kapai neįtraukti į nagrinėjamą sąvadą. O gaila, juo labiau kad ir lenkų archeologas J. Jaskanis daugelio šio laikotarpio kapinynų taip pat neįtraukė į savo sąvadą. Todėl reikšmingame prūsų archeologijos periode atsirado balta dėmė, kurią archeologai nežinia kada panaikins.

Kadangi knyga vadinasi „Prūsų senienos VI—XIII a.“, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad autorius netradiciškai supranta prūsų terminą ir prūsų kultūroms skiria ne visas 11 P. Dusburgiečio suminėtas prūsų žemes, o tik dalį jų — Priegliaus baseino ir prie Aistmarių buvusias žemes (Sembos, Nadruvos, Notangos, Varmės ir dalį Bartos) (p. 43—44). Šia tema yra paskelbtas to paties autoriaus straipsnis⁷. Jo išvados labai svarbios Lietuvos istorikams ir politikams: padeda atremti revanšistines vokiečių, o pastaruosiu metu — ir imperialistines buv. TSRS pretenzijas į Klaipėdos kraštą, taip pat geriau pažinti Mažosios Lietuvos formavimosi savitumus. Nors nėra pagrindo prieštarauti dėl tokio prūsų genčių skyrimo, tačiau gaila, kad į sąvadą neįtraukti Kaliningrado srities šiaurėje esantys skalvių archeologijos paminklai. Juk svarbiausias uždavinys turėjo būti — sudaryti Kaliningrado srities visų VI—XIII a. archeologijos paminklų sąrašą. Į sąvadą pateko tik vienas kitas paminklas iš kitų tradiciškai prūsams skiriamų genčių teritorijų, iš prūsų pietinių žemių: Pomezanijos, Sasnos, Bartos, Galindos ir Mozūrų ežeryno. Toks atrankos principas ne visai pasiteisino. Matyt, vietoj autoriaus pasirinkto etninio atrankos principo geriau būtų tikęs teritorinis. Tada skaitytojas galėtų aiškiau matyti atskirų genčių kultūrų skirtumus bei prūsų kultūros teritorinius kitimus I tūkstantm. antroje pusėje ir II pradžioje. Be to, liko neapartos etnine prasme pereinamojo (tarp prūsų ir lietuvių, jotvingių, vakarų slavų) tipo gentys.

Kadangi mokslas — ne kraštutiniai vertinimai, tai taip pristatomą darbą lengviausia užtempti ant subjektyvizmo kurpalio ir

užklijuoti vien vertinamąją, kone ideologinę etiketę. Tikrasis mokslas kaip tik ir yra tarp populiarių vertinimų, kai aiškinama remiantis faktais ir pasitelkiant juos. Pažvelkime, ko siekia V. Kulakovas aptariamoje knygoje. Nors paantraščiėje pažymėta, kad tai archeologijos šaltinių sąvadas, tačiau didesnę teksto dalį sudaro mokslinė studija: archeologijos paminklų tyrinėjimų istorija, gyvenviečių ir laidojimo paminklų klasifikacija, dirbinių tipologija ir chronologija bei prūsų kultūros teritorijos nustatymas. Visais šiais aspektais ir paanalizuokime knygą.

V. Kulakovas atliko didelį darbą. Tai rodo knygos puslapių skaičius (168 didelio formato puslapiai), daug iliustracijų (73 lentelės, 25 piešiniai ir planai tekste). Beje, visus piešinius nupiešė autorius, ko leidykla niekur nepaminėjo. Vadinasi, V. Kulakovas pasižymėjo ir kaip geras dailininkas. Paminklų kataloge aprašyta 200 archeologijos paminklų. Įspūdingas panaudotos literatūros ir šaltinių sąrašas. Taigi fizinės knygos charakteristikos didesnių komentarų nereikalauja.

Kaip šaltinių sąvadas knyga turi apibendrinti per tam tikrą laikotarpį ankstesnių tyrinėtojų atliktą darbą. Istoriografinė dalis, kuri kažkodėl pateko į įvadą (p. 5—8), rodo, kad šiems tikslams pasiekti yra pakankamas pagrindas. Prūsijos archeologinių tyrinėjimų istoriografija, nors ir konspektinio pobūdžio, yra gana išsami. Čia pateikta tyrinėjimų istorija nuo XIX a. pradžios Johano Gizo darbų iki paties knygos autoriaus 1987 m. kasinėjimų. Neaišku, kodėl nepaminėtas labai svarbus 1983 m. pasirodęs lenkų archeologės L. Okulič-Kozarin veikalas⁸. Negi jo autorius nežino? Kituose skyriuose, nors ir cituojami šios autorės darbai (p. 18 išn. 7, 45, p. 43 išn. 17), literatūros sąrašė jų nėra. Nepavyko rasti ir daugiau išnašų (p. 8 išn. 6, 10, 36, 49, 55, net paties autoriaus išn. 63, p. 18 išn. 3, 4, 7, 45, p. 41 išn. 6, 82 ir kt.). Kadangi kai kurie autoriai vienais metais yra parašę po keletą darbų, tai kartais nežinia, kuriuo iš jų V. Kulakovas remiasi (p. 8 išn. 17, 23, 36—38, 47 ir kt.). Neaišku, kokie autoriai, pažymėti 1909 ir 1914 m., cituojami p. 8 išn. 21, nes A. Becenbergeris su F. Paizeriu parašė tik vieną straipsnį (žr. literatūros sąrašą). Tarp netikslumų pasitaiko ir elementarių korektūros klaidų: pvz., V. La Bomo veikalas parašytas 1940, o ne 1840 m. (p. 91). Nekimbant prie smulkmenų, atkreiptinas dėmesys į tai, kad literatūros sąrašuose yra ir daugiau klaidų: kai kur sumaišyti autorių inicialai ar leidimo metai ir kt. Dalį klaidų galima aiškinti kitų kalbų rašybos specifika ir leidyklos galimybėmis, bet daugelį — tik paties autoriaus neatidumu. Matyt, išnašoms tinkamai sutvarkyti pritrūko dėmesio, o jos mokslinėje publikacijoje vaidina ne paskutinį vaidmenį.

Iš dalykinių klaidų galime paminėti, kad E. Holako sudarytas Rytprusių archeologinis žemėlapis nėra pirmas tokio pobūdžio darbas Pabaltijyje, kaip teigia autorius (p. 6). Reikia prisiminti F. Pokrovskio parengtą Kauno gubernijos archeologinį žemėlapi⁹. Gaila, tačiau archeologinių tyrinėjimų apžvalgoje nė žodžiu neužsimenama apie „Prūsijos“ muziejiaus likimą. Matyt, ši tema dar nepakankamai atvira. Kaip kitaip paaikškinti tylą, susijusią su didžiulio

muziejaus, tiek daug prisidėjusio prie Prūsijos senovės tyrinėjimų, likvidavimu? Gana trumpa pastraipa apie prūsų rašytinius šaltinius. Kažkodėl liko nepaminėta P. Dusburgiečio kronika¹⁰, taip pat nė viena XIV—XVI a. kronika, nors jose, be abejo, yra ir autentiškų žinių apie pagoniškąjį prūsų istorijos laikotarpį.

Skyriuje „VI—XIII a. prūsų gyvenvietės“ aptariami piliakalniai bei neįtvirtintos gyvenvietės, V. Kulakovo vadinamos atviromis. Tai menkiausiai ištirta Prūsijos archeologijos paminklų grupė. Iš V. Kulakovo pateikto katalogo matyti, kad iki 1987 m. tyrinėta 17 piliakalnių, iš kurių 12 kasinėta dar iki 1945 m. Taip pat tyrinėtos 3 gyvenvietės. Visur ištirta paprastai nedidelis plotas. Tyrinėjimų medžiaga dažniausiai tinkamai neskelbta ir neišlikusi. Tad senosios prūsų gyvenvietės ir piliakalniai, galima sakyti, tebėra menkai pažįstami. Dėl to labai sąlygiškas šių paminklų skyrimas VI—XIII a. Žinodami tyrinėjimų ir jų rezultatų skelbimo tempus, galime nesunkiai numatyti, jog padėtis iš esmės nesikeis dar bent 20 metų. Dabar reikia tenkintis žvalgymų duomenimis ir pirminiais teoriniais rezultatais, ką ir padarė V. Kulakovas. Piliakalnius pagal išorinius požymius jis skirsto į 5 tipus, o gyvenvietes pagal jų situaciją — į 2 tipus. Panašus skirstymas nenaujas. Rytų Prūsijoje jis jau buvo atliktas¹¹ ir susilaukė V. Kulakovo kritikos¹². Deja, ir jo paties piliakalnių skirstymas, nors ir tobulesnis, bet irgi gana formalus. Pvz., neaišku, kuo iš esmės skiriasi A ir D (be padarytų statesnių šlaitų) bei B ir V (be kultūrinio sluoksnio, mažesni) tipų piliakalniai. Apskritai skirstymas pagal išorinius požymius yra daugiau pirminio archeologijos etapo bruožas¹³. Todėl pirminį skirstymą galime laikyti vėlesniais mokslo duomenimis paremtu skirstymo pagrindu, ir tai reikėtų atlikti ateityje.

Gyvenviečių skirstymas į 2 tipus dar nesuprantamesnis. Taip skirstant visai pradingsta piliakalnių papėdžių gyvenvietės, sudariusios aiškius kompleksus su piliakalniais. Atviros gyvenvietės suliejamos su įtvirtintomis, pvz., Mochovojė (Kaup). Vargu ar gyvenvietės iš esmės skyrėsi dėl to, kad buvo išsidėsciusios upių salpose ar pirmųjų terasų aukštumose. Šią klasifikaciją taip pat reikia priimti atsargiai. O štai skirtingų tipų pastatų, matyt, bus buvę. Prūsijoje, patyrusioje įvairių kraštų įtaką, tai visai įtikėtina.

V. Kulakovas ir pats gana kritiškai žvelgia į praeities tyrinėtojų palikimą. Ypač pažymėtini argumentuoti nurodyti F. Gurevič vykdyti Gračovkos (Craam) ir Logvinovo (Medenau) piliakalnių tyrinėjimų trūkumai (p. 13). Kaliningrado srities archeologijos paminklams žvalgyti pasinaudota aerofotonootraukomis, ir tai leido tiksliau nustatyti paminklų plotus, išryškinti kai kuriuos elementus, pvz., užslinkusius griovius, nuskleistus pylimus. V. Kulakovas nurodo ištirto ploto santykį su visa paminklo teritorija. Šių mokslui labai svarbių duomenų dažnai pasigendame kitų archeologų darbuose.

V. Kulakovas žinomas kaip kapinynų tyrinėtojas. Todėl skyrius apie laidojimo paminklus yra gerokai platesnis ir bene pats stip-

riausias. Jo ir išnašose daug mažiau klaidų. Be kelių aiškių korektūros klaidų ir neišplėstų išnašų (6 ir 82), galime tik paminėti, kad 31 ir 269 išnašose cituojamas V. Kulakovo straipsnis buvo išspausdintas ne lenkų kalba, o rusiškai rinkinyje „Barbaricum 1989“¹⁴. „Lietuvos archeologijos atlaso“ 4 tomą parašė ne A. Tautavičius, o autorių kolektyvas (išn. 111). Visai nesuprantama 171 išnaša.

Kadangi Prūsijos laidojimo paminklai ištirti kur kas geriau negu gyvenvietės, tai pakanka medžiagos ir gana argumentuotoms mokslinėms išvadoms. Kapai lengvai skiriami į griautinius ir degintinius. Pastarieji pagal laidojimo ypatumus dar dalijami į 2 grupes. Toks skirstymas yra pakankamai argumentuotas, tačiau abejonių kelia labai neįprasta Kovrovo kapinyno kapų interpretacija. V. Kulakovo teigimu, mirusiųosius guldė ant paaukštinto paukščiams ir žvėrimis sudraskyti, o vėliau laidojo kaulus. Tokių papročių žinoma Užkaukazėje, Vidurinėje Azijoje, tačiau tvirtinti, kad jie gyvavo ir Prūsijoje, duomenų dar neužtenka, juo labiau kad dalis šio kapinyno kapų yra vėlyvi ir gerokai suardyti vėlesnių perkasimų (p. 22).

Šiame skyriuje taip pat pateikta išsami dirbinių tipologija, apimanti dirbinių rūšis, tipus, potipius ir variantus. Nespecialistui ji gali atrodyti perkrauta, smulkmeniška ar ir visai nereikalinga. Tačiau archeologams labai svarbi, nes padeda nustatyti dirbinių chronologiją. V. Kulakovas knygoje su šia problema sėkmingai susitvarkė. Jo tipologija apima visus prūsų paminkluose randamus dirbinius ir jų grupes. Dauguma dirbinių grupių nepriekaištingai tipologizuotos, kai kurios — netgi gana smulkmeniškai, pvz., segės, diržų sagtys, ginklai, ypač kalavijai ir jų makštų apkalai, taip pat žirgo aprangos dalys: žaslai, kamanos, balno kilpos ir pentinai. Tiesa, pasitaiko ir paviršutiniškai bei formaliai tipologizuotų daiktų, pvz., peiliai, svoreliai. Nemaža papuošalų, buities reikmenų, sakykim, apgalvių, galastuvų, svarstyklių, geriamųjų ragų apkalų ir kt., autorius tik paminėjo, nenurodė, kiek ir kuriuose kapinynuose jų rasta. Labai įdomi žinutė, kad Irzekapinio kapinyne aptiktas puodas, kurio dugne įrežtas ženklas kaip ant „Videučio vėliavos“ iš S. Grunau kronikos, tačiau nepasakyta, nei kaip tas ženklas atrodė, nei kokiame kape rastas puodas (p. 35).

Nagrindamas daugelį dirbinių rūšių, V. Kulakovas remiasi kitų autorių sudarytomis tipologijomis ir jas kūrybiškai taiko prūsų senienoms. Tai darydamas, nurodo darbus, kuriuose dirbinių tipai dažnai užšifruoti įvairiais skaičiais ar raidėmis. Taigi pasinaudoti šia tipologija smarkiai apsunkina viena, rodos, nereikšminga detalė: ankstesni autoriai pateikdavo dar ir dirbinių tipų piešinius, o V. Kulakovo darbe jų nėra. Čia dirbinių tipai dažnai aprašyti vienu kitu sakiniu, pvz., žiedinės segės suskirstytos į 8 potipius (p. 25), kurių charakteristikos kartais visai neišskios (III potipis — ažūrinė plokščia, VIII potipis — su ilga adata). Iš tokių aprašymų neįmanoma išivaizduoti, kaip atrodė tos segės, nepadeda net ir piešinys (pav. 13, nesusietas su tekstu). Tai pasakytina ir apie kaбуčius, pvz., VI tipas — mentelės pavidalo (p. 27). Nepabrėžiant

šių trūkumų, reikia pripažinti, kad V. Kulakovas labai kruopščiai susistemino kelis tūkstančius dirbinių. Patobulinti tokią tipologiją, kurioje jau įvesta elementari tvarka, ateityje bus gerokai lengviau. Gaila, kad, tipologizuodamas dirbinius ir ypač ginklus, autorius nepasinaudojo lietuvių ir latvių archeologų darbais ir nepritaikė baltų kraštams įprastos tipologijos. Liko nepanaudoti labai svarbūs V. Kazakevičiaus straipsniai ir monografija¹⁵ apie baltų kraštų ginklų klasifikaciją (be to, ten remiamasi ir Prūsijos medžiaga). Nepakankamai panaudotas „Lietuvos TSR archeologijos atlaso“ IV tomas. Tai leistų prūsų archeologinę medžiagą artimiau susieti su kitų baltų genčių medžiaga, sinchronizuoti visą Pabaltijo chronologiją ir suvienodinti tipologiją.

Nesinorėtų sutikti su autorjaus nuomone, kad prūsai ilgą laiką ir laiptelines seges nešiojo spyruokle į apačią, o kojele į viršų (p. 22). Kasinėjamuose Lietuvos ir Latvijos to paties laikotarpio kapinynų griautiniuose kapuose jos visada randamos įsegtos į drabužius kojele į apačią. Todėl didesnė tikimybė, kad ir Prūsijos degintiniuose kapuose randamas seges nešiojo kaip ir kitos baltų gentys, t. y. kojele į apačią, o ne kaip Romos imperijos gyventojai ar germanai. Tai ypač pasakytina apie piešinius, kur tokios segės nupieštos kojele į viršų. Ateityje dėl to sunkiau bus šias iliustracijas panaudoti baltų archeologijos apibendrinamuosiuose darbuose, nes, norint suvienodinti segių vaizdavimą, šias iliustracijas reikės perpiešti. Sisteminant senienas, labai svarbu dirbinius tarpusavyje susieti, nustatyti jų atsiradimo ir išnykimo laiką bei skirti chronologines grupes. Tai leistų tiksliau datuoti ir pavienius dirbinius. Šitai mėginta padaryti mokslinio tiriamojo darbo dalies baigiamosiose išvadose. Šiame skyriuje išskirtas prūsų genčių arealas, apibūdinta bendra prūsų kultūros raida. V. Kulakovo nuomone, prūsai susiformavo iš pirmaisiais amžiais po Kristaus rašytiniuose šaltiniuose minimų estijų (aisčių), VI—VII a. į juos įsiliejus ateiviams fryzams, saksams ir chavkams (trakams?). Tai patvirtina baltų kraštams nebūdinga archeologinė medžiaga: plokštelinės ir pirštuotos segės, vienašmeniai kalavijai — saksai (matyt, kovos peiliai—durklai), žirgų kapai ir jų aukos. Kadangi tokia svarbi tema paliesta tik prabėgomis, tai sunku diskutuoti su autoriumi. Dėl knygos ribotos apimties jis, aišku, negalėjo paskelbti ir argumentuoti įrodyti savo labai originalių ir baltų archeologijoje dar visai naujų teiginių. V. Kulakovo minimi procesai susiję su Didžiuoju tautų kraustymusi ir jo padariniais Vidurio Europoje. Tai patvirtina Nemuno žemupio tyrinėjimai¹⁶. Jeigu autorius būtų nagrinėjęs ir V a. kapinynų medžiagą, tai nesunkiai būtų pastebėjęs, kad šie procesai Prūsijoje prasidėjo ne VI—VII a., o jau V a. viduryje. Taip pat, matyt, nepakankamai argumentuota yra ateivių etninė sudėtis. Nemuno žemupio tyrinėjimai (o tai liečia ir Prūsijos teritoriją) leidžia teigti, kad ateiviai buvo iš Dunojaus vidurupio — įvairių tautų ir kultūrų katilo ir labai įvairios etninės sudėties. Laidojimo papročiuose jaučiama taip pat aiški klajoklių hunų, alanų, ostgotų, herulių bei Romos imperijos provincijų Panonijos ir Noriko įtaka. Mozūrų ežeryno kapinynų tyrinėjimai rodo, kad kiek

vėliau, maždaug VI a. viduryje, pietinį prūsų genčių pakraštį pasiekė antroji ateivių banga, apie kurią dažniausiai ir kalba V. Kulakovas. Nors neaišku, ar ji buvo iš Dunojaus vidurupio, kaip teigia autorius, aiškiau neskyręs šių dviejų ateivių bangų. Ateityje minimais klausimais, matyt, sulauksime tiek V. Kulakovo, tiek ir vieno iš recenzijos autorių V. Šimėno labiau argumentuotų straipsnių, o gal ir platesnės diskusijos.

V. Kulakovo darbe ir ypač išvadose yra ir daugiau gana originalių, dažnai niekuo nepagrįstų išvadų ar teiginių. Kartais jie atrodo netgi per drąsūs ir paviršutiniški, pvz.: pasaginių segių zoomorfinės galvutės pradžioje vaizduoja višką ar drakoną, paskui — Perkūnui skirtą ožį (p. 25), prūsų varnas (aras) buvo bene pirmasis Europos herbas (p. 37), prūsų terminas atsirado kaip tik prie Truso miesto (p. 43), baltų difuzija į germanų gyventas teritorijas Vyslos žemupyje ir Mozūruose neskatinė tolesnio gintaro kelio funkcionavimo (p. 45), tarp prūsų žynių ir kariaunos (tikslėnis neišverčiamas rusiškas žodis „družina“) XI a. pabaigoje ar XII a. pradžioje (dviejose vietose datos įvairuoja) įvyko konfliktas, ir prūsų kariauna paliko Prūsiją, dėl ko prūsai persiorientavo į žemdirbystę (p. 45—46). Kažkaip sunku visu tuo patikėti; ypač kai teiginiai išdėstomi vos keliais sakiniais. Matyt, čia bus pasireiškusi neeilinė V. Kulakovo drąsa daryti išvadas. Autoriui belieka palinkėti visa tai pagrįsti faktais ir laukti labiau argumentuotų straipsnių.

Atskirai norėtusi padiskutuoti dėl kariaunos atsiradimo. V. Kulakovo teigimu, VI—VIII a. prūsų visuomenę nuolat papildydavo kariai iš Vakarų Europos, ir VII—VIII a. sandūroje jie prisidėjo prie prūsų kariaunos susiformavimo (p. 46). Taigi galima daryti išvadą, jog prūsų kariauna susiformavo VII—VIII a. sandūroje. Tai labai svarbi išvada, tačiau visai neaišku, ką V. Kulakovas laiko susiformavusia kariauna ir kuo ji skiriasi nuo nesusiformavusios. Aišku, kad jau pirmieji karių ateivių būriai baltų visuomenėje užėmė išskirtinę padėtį. Tai rodo laidojimo paminklų medžiaga, atsiradę turtingi karių ir net „kunigaikščių“ kapai. Jau V a. galime kalbėti apie karių sluoksnio buvimą. Matyt, ateityje šį teiginį reiktų aptarti gerokai išsamiau ir pagrįsti teoriniais tyrinėjimais.

Išvadų skyriuje taip pat pasitaikė korektūros klaidų. Nėra 1 išnašos paaiškinimo. Iškritus raidei „p“, liko žodžiai „rusų pakrantė“; o tai visiškai pakeitė prasmę (p. 46).

Beveik pusę knygos teksto sudaro atskiri gyvenviečių ir laidojimo paminklų katalogai. Kiekvienas jų turi žemėlapi. Kataloguose trumpai aprašyti paminklai bei tyrinėjant rasti dirbiniai, taip pat pastatai, kapai. Nurodyti svarbiausi šaltiniai ir literatūra. Katalogai glaudžiai susiję su tekstu: nurodyti gyvenviečių, kapų bei radinių tipai. Tačiau tie katalogai turi ir begalę trūkumų, dėl kurių labai sunku jais naudotis. Nurodysime tik būdingiausius. Pirmiausia labai nepatogus paminklų sąrašo sudarymo principas. Paminklai vardinami geografiniu principu, t. y. pagal tai, kur žemėlapyje pažymėtas paminklas. Pradedama nuo Vyslos žemupio ir žemėlapiu kylama į viršų, tačiau Sembos pusiasalyje paminklai labai sumaišyti, todėl

žemėlapyje visą laiką reikia ieškoti, kurgi tas paminklas yra. Tai labai nepatogu, kai žinai tik paminklo pavadinimą. Norint rasti paminklą, reikia versti visus katalogus, kuriuose kapinynų eilės numeriai beveik nesiskiria nuo kapų numerių (jie tik truputį tamsesni), o dėl to dar sunkiau naudotis katalogu. Matyt, geriau būtų tikęs abėcėlinis principas. Jei žinai tik senąjį vokišką vietovės pavadinimą, visai neįmanoma paminklo rasti. Tai esminis katalogų trūkumas. Juk pagrindinis prūsų archeologijos šaltinis yra išlikusi vokiška Rytprūsų archeologinė literatūra. Ištaisydami šią klaidą, recenzijos pabaigoje pridėdame kataloguose paminėtų vietovių senųjų vietovardžių sąrašus (žr. priedą).

Neaišku, kokiais kriterijais autorius parinko paminklus ir kapus, įtrauktinus į katalogus. Niekur neaparta, kas liko neįtraukta. Neaišku, ar kataloguose aprašyti tik dabar žinomi archeologijos paminklai, ar į juos įrašyti ir vokiečių literatūroje minimi, nors šiuo metu jų vieta nežinoma. Jeigu autorius kėlė sau pirmąjį uždavinį, tai neaišku, kodėl į katalogus pateko 1928 m. ištirtas Suvorovo (Zohpen) kapinynas. Jeigu tai visų prūsų archeologijos paminklų sąrašas, tai jis anaipol neišsamus. Dabartinėje Kaliningrado srityje yra beveik 150 vien tik piliakalnių, o V. Kulakovo sąrašė kartu su gyvenvietėmis jų yra 100. Kapinynų, kuriuose yra VI—XIII a. kapų, žinoma taip pat daugiau. Susidaro išpūdis, jog autorius specialiai atrinko paminklus, kad susidarytų apvalus skaičius, tai yra po 100 (matyt, rengiant knygą, iš gyvenviečių sąrašo iškrito Nr. 89 — žemėlapyje tėra pažymėta vieta). V. Kulakovas pats mini, jog jis 1974—1988 m. vien Kaliningrado srityje žvalgė 314 VI—XIII a. archeologijos paminklų (p. 7). Vadinas, daugiau kaip trečdalis šiuo metu žinomų jų į knygą nepateko. Net tai, kad į katalogus neįtraukti skalvių paminklai, nepaaiškina tokio paminklų trūkumo; juk kataloguose yra aprašyti Lenkijos teritorijos paminklai, kurių V. Kulakovas nežvalgė. Susidaro išpūdis, kad į katalogus nepateko arti pusės visų vokiškoje literatūroje minimų paminklų. Matyt, šiuo metu daug jų, minimų vokiškoje literatūroje, dar nerasta, o duomenys iš literatūros surinkti taip pat ne visi.

Žemėlapiuose prie katalogų yra klaidų. Piliakalnių ir gyvenviečių žemėlapyje (pav. 24) nėra 18, 19 ir 33 numeriais pažymėtų paminklų. Žinodami, kad 18 ir 19 numeriais pažymėti pylimai Kuršių nerijoje, juos surandame, tačiau be numerių. Laidojimo paminklų žemėlapyje (pav. 25), atvirksčiai, paminklus žyminčių ženklų yra daugiau negu numerių. Kažkokie be numerių kapinynai pažymėti tarp 56 ir 59, tarp 90 ir 92. Taip pat šiame žemėlapyje nepaaiškinti sutartiniai ženklai.

Nevykęs pasirinktas ir atskirų paminklų aprašymo būdas. Aprašomi duomenys labai nevienodi. Iš dalies skirtumai pateisinami tuo, kad senesnėje vokiškoje literatūroje šių duomenų nėra. Tačiau neaišku, kodėl visai neaprašyta paminklo situacija. Juk autorius pats žvalgė beveik visus kataloguose paminėtus paminklus, todėl jų situacija ir matavimai, pvz., piliakalnio aikštelės dydis, šlaitų aukštis, kapinynų teritorijos dydis ir kt., jam turėtų būti žinomi. Nemaža svarbių dalykų, suminėtų vokiškoje literatūroje, visai ne-

aptarta, sakysim, ištirtų plotų dydis, bendras ištirtų kapų skaičius, radinių saugojimo vieta ir kt.

Labai neišsamūs kapinynų kapų sąrašai. Tai galime pailiustruoti keliais pavyzdžiais: nepilni Kovrovo (Dollkeim), Pervomaiskojė (Warnikam), Kostrovo II (Bludau) kapinynų duomenys. H. Kemkės ir O. Tišlerio kataloge yra paskelbti Dollkeim kapinyno tyrinėjimų duomenys¹⁷. Ten minima, kad jame ištirta 234 kapai, iš kurių 96 (t. y. 41%) aprašyti išsamiau. O V. Kulakovas aprašo tik 16 kapų (t. y. tik 6%). Dalis šio kapinyno kapų yra pirmųjų amžių po Kristaus, todėl V. Kulakovas jų neįtraukė. Tačiau kartu neįtraukė ir daug kapų, kuriuose rasta V—VI a. skiriamų įkapių, pvz., su ilgakojėmis ir žvaigždine kojele segėmis, diržų paplatintais liežuvėliais sagtimis, žalvariniais pentiniais ir kt.

Warnikam kapinyne ištirta apie 83 kapus ir 32 jų paskelbti¹⁸. O V. Kulakovas iš jų atrenka tik 3. Kostrovo II (Bludau) kapinyne 1906 m. A. Becenbergeris ir E. Holakas ištyrė 75 X—XIII a. kapus ir visus juos paskelbė. V. Kulakovas iš jų atrinko tik 45. Taip ir lieka neaišku, kokių principu daryta atranka. Tai pasakytina ir apie kitus kapinynus.

Labai paviršutiniškai nurodyta literatūra, išnašose dažnai neatitinka puslapiai, tyrinėjimų autoriai ir metai. Antai Orechovo (Corjeiten) kapinyną tyrinėjo ne A. Becenbergeris 1900 m., bet O. Tišleris 1884—1885 m. ir ištyrė 400 kapų. Tyrinėjimų duomenis paskelbė A. Becenbergeris, tačiau išnašoje neatitinką puslapiai¹⁹.

Panašių klaidų kataloguose yra begalė, todėl prie jų plačiau neapsistosome. Daug lengviau sudaryti naujus išsamesnius katalogus, negu ieškoti V. Kulakovo klaidų. Taigi tyrinėtojai neturėtų pasikliauti vien V. Kulakovo duomenimis, bet ir patikrinti pirminį šaltinį. Manome, kad šis sąvadas yra geras naujo, gerokai papildyto tiek naujais paminklais, tiek ir kapais, katalogo pagrindas.

Iliustracijų labai daug, ir jos gerai nupieštos. Be jau minėtų klaidų, čia yra kitų trūkumų. Pirmiausia — iliustracijos nesusietos su tekstu, o tai gerokai menkina jų vertę. Dauguma piešinių be mastelių, o daikto dydis archeologijoje užima toli gražu ne paskutinę vietą. Beje, kiek tai svarbu, tarsi iliustruoja pats autorius, prie gintarinio verpstuko dėdamas klausutuką, nes ankstesni autoriai nepažymėjo mastelio, ir neaišku, ar tai ne didelis karolis (p. 34). Palyginus su vokiška literatūra, aiškėja, kad piešiniai su nurodytu masteliu yra pusės natūralaus dydžio.

Galiausiai trumpai aptarsime literatūros sąrašą. Matyt, dėl redakcijos kaltės jis sumaišytas. Pradžioje įdėtas rusiškas literatūros sąrašas, toliau eina ataskaitos iš archyvų, dar toliau — vėl literatūra lotynišku šriftu. Panaudota visa svarbiausia archeologinė literatūra apie prūsus. Sąrašas iš tikrųjų išpūdingas. Sveikintinos autoriaus pastangos panaudoti vokišką archeologinę literatūrą, prisimenant, kad tai dažniausiai jau bibliografinė retenybė tapusios knygos. Vokiška iki 1945 m. Rytprūsioose pasirodžiusi literatūra sudaro 110 pozicijų, arba 31% visos literatūros. Tai savaime suprantama, nes ji sudaro prūsų archeologijos duomenų pagrindą. O dėl artimiausių

dabartinės Kaliningrado srities kaimynų padėtis gana liūdna. Knygoje panaudota 10 Lietuvos autorių 19 darbų, arba tai sudaro 5,4% viso sąrašo. Panašus santykis pastebėtas Lenkijoje pasirodanciose knygosė²⁰. Taigi Lietuvos archeologų darbai neprieinami kaimynams arba dėl prekybos ar kalbos barjero, o gal ir nereikalingi? Vienas iš svarbiausių darbo moksliskumo kriterijų yra tai, kiek kuris veikalas panaudojamas kitų autorių darbuose. Matyt, Lietuvos archeologams verta pagalvoti dėl savo straipsnių kalbos. Rašydami vien lietuviškai, į Europą neįeisime.

Skaitant V. Kulakovo knygą, kyla dar vienas klausimas. Kur buvome mes, artimiausi prūsų gentainiai, Lietuvos archeologai, ką padarėme prūsų archeologijos labui per paskutinius 45 metus? Kodėl prūsų senienas tyrinėja Maskvos, Leningrado archeologai? Argi mums šios problemos svetimos? Atsakymas numanomas: ne Lietuvai priklauso, ne mūsų reikalas. Neturime net Klaipėdos krašto tyrinėtų paminklų apibendrinamųjų darbų. Argi nebūtų malonu turėti šių kapinynų medžiagą skelbiančių straipsnių vertimus į lietuvių kalbą. Nesirūpinta ir Klaipėdos krašto archeologinių dirbinių likimu, nors žinoma, kad dalis jų ir šiandien yra Kaliningrado istorijos ir meno muziejuje, kažkokių dežių iš Prūsijos muziejuje guli Maskvos istorijos muziejuje. Kažkodėl istorikai vyko į karo dūmuose dar skendinčią Rytų Prūsiją ieškoti lituanistinių dokumentų ir nemažai rado²¹, o kur buvo archeologai? Kiek archeologinių dirbinių pateko į privačių kolekcionierių rankas?! Prūsų archeologijos paminklų ardymas ir grobimas įgavo tokį mastą, kad jų liekanų patenka net į Lietuvą²².

Žiūrėdami per šią prizmę, turime palankiai sutikti V. Kulakovo darbą ir nereikšti jam pretenzijų. Nors trūkumų ir klaidų daug (recenzijoje suminėta tik dalis), maskviškis archeologas parodė lietuviams pavyzdį ir atskleidė, kokie netyrinėti klodai dar guli neįtraukti į mūsų mokslinę apyvartą. Taigi ateityje tikriausiai sulauksime ir Lietuvos archeologų darbų, kurie papildys dabar paskelbtus kelis mokslo populiarinimo straipsnius²³, tezes²⁴ ir tyrimų ataskaitas²⁵.

Baigdami dar kartą norėtume pabrėžti, kad V. Kulakovo knyga yra svarbi prūsų kultūros palikimo studija, apibendrinanti daugelio mokslininkų kartų tyrinėjimų darbą, todėl visi, kas studijuos prūsų praeitį, pirmiausia ims į rankas šį sąvadą. Dabar prūsų archeologinė medžiaga bus gerokai prieinamesnė besidomintiems užmiršta prūsų tautos praeitimi. Džiaugdamiesi nauju leidiniu, norime palinkėti V. Kulakovui toliau tęsti pradėtą sunkų darbą. Ir ne tik palinkėkime, bet ir patys sukruskime.

I. Gyvenvietės

1. Яново — Janowo	54—55. Грачевка — Craam (Kraam)
2. Мыслентян — Mysleŭtin	56. Березняки — Bernicken
3. Веклице — Weklitz	57. Котельниково — Wargen
4. Беляны Велке — Beliany Wielkie	58—59. Жуковское — Margen
5. Толкмицко — Tolkemitt	60. Дружное — Drogehnen (Medniken)
6. Богданы — Bogdany	61. Логиново (Логвино) — Medenau
7. Бывш. Грюненберг — Grünenberg	62. Кумаچهво — KumeInnen
8. Ляповка — Grünwalde (Landsberg)	63. Медведево — Norgau
9. Веселое — Balga	64. Нивы — KompeInnen (Ziegenberg)
10—11. Ушаково — Brandenburg	65. Круглово — Polennen
12. Гвардейск — Tarpiau	66. Русское — Germau
13. Кошевое — Linken-	67. Окунево — Nodems
14. Дроздово — Klein Droosden	68. Приморск — Fischhausen
15. Лутовское — Lobitten	69. Бывш. Лохштедт — Lochstädt
16. Ветрово — Ekritten (Nogymte)	70. Балтийск-Мечников — Pillau-Neuhäuser
17. Кудринка — Bäckeln	71. Светлогорск — Rauschen
18. Лесной — Sarkau	72. Домново — Domnau
19. Зеленоградск — Cranz	73. Правдинск — Friedland
20. Рыбачий (Гростянка) Rondan (Beek Fluss)	74. Забарье — Moterau
21. Уроч. Затон — Glomsack	75. Ботаническое — Abschruthen
29—31. Клянцовка — Bledau	76. Прибрежное — Waldburg
24. Вишнево — Wosegau	77. Марьино — Arnau
25—26. Моховое — Wiskiauten (Kaup)	78. Речки — Gross Pöppeln
27. Клянцовка — Wikiau	79. Забарье — Moterau
28. Малиновка — Wargenau	80. Суходолье — Klein Nuhr
29—31. Клянцовка — Wikiau	81. Ново-Бобруйск — Ihmsdorf
32. Холмы — Mülsen	82. Поддубное — Schönwiese
33—35. Клянцовка-Каменка — Wikiau—Friedrichstein	83. Богачи — Schlossberg
36—38. Каменка — Friedrichstein	84. Медовое — Abschruthen
39. Береговое — Eisseln	85—86. Беломорское — Wittgirren
40. Шумное — Schupöhnen	87—88. Тимофеевка — Tammowischken
41—43. Куликово — Sorthenen	89
44. Пионерский — Preussisch Battau (Neukuhren)	90. Климовка — Kamanten
45—46. Ярославское — Schlakalken	91—92. Константиновка — Kieselkehmen
47. Заостровье — Alknicken (Rantau)	93. Маяковское — Nemmersdorf
48—49. Бобровка — Rauschen (Battau)	94. Фурманово — Stannaitschen
50. Мельниково — Rudau	95—96. Смирново — Kiauten
51—52. Романово — Pobethen	97. Ясная Поляна — Didersdorf
53. Богатое — Pokalstein	98—99. Фурмановка (Заветы) — Kattenau
	100. Кострово — Bludau

II. Kaplnynai

1. Пасленк — Alt Pasarge	8. Ленче — Lenzen
2. Авайки — Awaiken	9. Новинка — Newendorf
3. Гроново Гурне — Silberberg	10. Подгуже — Huntenberg
4. Серпин — Serpin	11. Хойново — Conradswalde
5. г. Ельблонг, ул. Лотнича — Elbing, Schannhorststrasse	12. Березовка — Gross Ottenhagen
6. г. Ельблонг, ул. Молюшки — Elbing, Neustädtenfeldesstrasse	13. Осокино — Gross Waldeck
7. г. Ельблонг, ул. Армии Червоней — Elbing, Benkenstein-Freiwalde	14. Березовка — Gross Sausgarten
	15. Лермонтово — Wogau
	16. Майское — Gross Bajoren
	17. Первомайское — Warnikam
	18. Елановка — Wackern

19. Бывш. Алькениен (Морозовка) — Alkehnen
20. Береговое — Patersort
21. Бывш. Тенген — Tengen
22. Бывш. Бургунден — Burgunden
23. Бывш. Фридрикенхайн — Friedrickenhein
24. Домброва — Dąbrowa
25. Бартошице — Barten
26. Бывш. Детлевсру — Detlewsruh
27. г. Железнодорожный — Gerdauen
28. Бывш. Энгельштайн — Engelstein
29. Киселевка — Karschau
30. Холмогорье — Kipitten
31. Бывш. Виткammen — Wittkampen
32. Тимофеевка — Tammowischen
33. г. Черняховск — Insterburg
34. Междуречье — Norkitten
35. Бывш. Плауен — Plauen
36. Солдатово — Friedrichsthal
37. Бывш. Коддин — Koddien
38. Речное — Magotten
39. Суворово — Zohpen
40. Тумановка — Gauleden
41. Малая Липовка — Schakaulack
42. Тургенево — Legitten
43. Тюленино — Viehof
44. Давыдовка — Possritten
45. Бывш. Лёбертсхоф — Löbertshof
46. г. Полесск — Labiau
47. Прудовка — Popelken
48. Малиновка — Biothen
49. Калиновка — Rodmanshöfen
50. Марьино — Arnau
51. Мало-Исаково — Lauth
52. Осокино — Blöcken
53. Поддубное — Fürstenwalde
54. Пруды — Kadginnen
55. Кумачёво — Tropitten
56. г. Гурьевск — Neuhausen
57. Лазовское — Trömpau
58. Вольное — Schulstein
59. Муромское — Laptau
60. Моховое — Kaup (Wiskiauten)
- 61—63. Клищовка — Wikiau
64. Малиновка — Wargenau
65. Сокольники — Weischkitten
66. Луговское — Lobitten
67. Озерово — Transsau
- 68—70. Вергово — Ekritten
71. Искрово — Ringels
72. Коврово — Dollkeim
73. Надеждино — Twerigaiten
74. Совхозное — Gross Friedrichsberg
75. Калининград — Königsberg
76. Просторное — Seefeld
77. Бывш. Варенген — Warengen
78. Логвиново (Логвино) — Medenau
79. Кострово — Bludau
80. Люблино — Kornieten
81. Орехово — Schuditten
82. Бывш. Моссенен — Mossehnen
83. Светлый — Zimmerbude
84. Ижевское — Widitten
85. Бывш. Койнен — Cojehnen (Kojenen)
86. Путилово — Corjeiten (Korjeiten)
87. Покровское — Sorgenau
88. Поваровка — Kirpehnen
89. Куликowo — Polehnen (Strobeknen)
90. Заостровье-Прибрежное — Alknicken (Rantau)
91. Бывш. Покирбен — Pokirben
92. Ярославское — Schlakalken
93. Бывш. Зигесдиккен — Siegesdicken
94. Грачевка — Craam (Kraam)
95. Доброе — Tenkieten (Hünenberg) (Preussisch Battau)
96. Светлогорск — Rauschen-Cobjejten
97. Бывш. Киртигенен — Kirtiegehnen
98. Ровное — Pollwitten
99. Сосновка — Bledau
100. Бывш. Штангенвальде — Stangenwalde

¹ Кулаков В. И. Древности пруссов VI—XIII в.в (по данным погребальных памятников). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1982. 24 с.

² Гуревич Ф. Д. Из истории юго-восточной Прибалтики в I тысячелетии н. э. (по материалам Калининградской области) // Древности северозападных областей РСФСР в I тысячелетии н. э.: Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л., 1960. № 76.

³ Седов В. В. Балты // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. М., 1987. С. 353—456; Lietuvių etnogenezė. V., 1987.

⁴ Hollack E. Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen. Berlin, 1908.

⁵ Crome H. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens // Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde. Königsberg, 1938—1940. Bd. 32—34; Crome H. Führer zu den Frühgeschichtlichen Burgwälle Samlands // Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde. Königsberg, 1940. Bd. 34. S. 5—82.

⁶ Okulicz L. Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. S. 160—200; Jaskanis J. Smetarziška kultūra zachodniobałtyjskiej z okresu rzymskiego. Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym // Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne. Warszawa, 1977. T. 4. S. 239—350.

⁷ Кулаков В. И. Земля пруссов и «прусске земли» // Балтославянские исследования 1985. М., 1987. С. 95—101.

⁸ Okulicz-Kozaryn L. Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich (IX—XIII w.). Warszawa, 1983.

⁹ Покровский Ф. В. Археологическая карта Ковенской губернии. Вильна, 1899.

¹⁰ Dusburgietis P. Prūsijos žemės kronika. V., 1985.

¹¹ Суворов В. В. К проблеме классификации городищ Восточной Прибалтики // Археологические исследования Новгородской земли. Л., 1984. С. 68.

¹² Кулаков В. И., Пронин Е. Н. Рец.: Археологические исследования Новгородской земли. Межвузовский сборник / Ред. Лебедев Г. С. Л., 1984 // Советская археология. 1986. № 2. С. 269—270.

¹³ Tarasenkā P. Lietuvos piliakalniai. V., 1956.

¹⁴ Кулаков В. И. Могильники западной части Мазуровского Поозерья конца V — начала VIII вв. (по материалам раскопок 1878—1938 гг.) // Barbaricum. Warszawa, 1989. S. 148—275.

¹⁵ Казакявичюс В. Оружие балтских племен II—VIII веков на территории Литвы, Вильнюс, 1988.

¹⁶ Шименас В. Великое переселение народов и балты // Археология и история Пскова и псковской земли. 1989. Тез. докл. научно-практической конф. Псков, 1990. С. 72—74; Šimėnas V. Vidgirių kapinynas // Archeologiniai tyrimėjimai Lietuvoje 1988—1989 metais (medžiaga respublikos archeologų konf. Vilnius, 1990 m. gegužė). V., 1990. P. 99—105.

¹⁷ Tischler O., Kemke H. Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt. Königsberg, 1902. S. 15—25.

¹⁸ Ten pat. P. 41—45.

¹⁹ Bezenberger A. Gräberfeld bei Corjeiten, Kr. Fischhausen // Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia für die Vereinsjahre 1896—1900. Königsberg, 1900. H. 21. S. 131—133.

²⁰ Tautavičius A. Rec.: Die Balten: Die nördlichen Nachbarn der Slawen // Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai. V., 1989. P. 180.

²¹ Jurginis J. Karaliaučiaus lituanistikos likimas // Pergalė. 1978. Nr. 2. P. 144—151; Jurginis J. Lakštutės pilyje // Kelionių novelės. V., 1988. P. 260—266.

²² Pvz., Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto muziejus neseniai gavo odines peilio makštis — buvusį „Prūsijos“ muziejaus eksponatą, rastą dar 1967 m. sprogdiant Karaliaučiaus pilies liekanas. Daug archeologinių dirbinių į Lietuvą pateko iš Karaliaučiaus, kai buvo valomas Priegliaus upės dugnas. Apie tai žr.: Radionovas A. 1987 m. Kaliningrade rastos monetos // Aktualūs kultūros paminklų tyrimėjimų uždaviniai. V., 1988. P. 80—85.

²³ Kulikauskienė R. Prūsų kilmės problemos // Mokslas ir gyvenimas. 1975. Nr. 8. P. 40—42.

²⁴ Šimėnas V. Kaliningrado srities laidojimo paminklų tyrimėjimai tarybinio laikotarpiu // Jaunųjų istorikų darbai: Resp. jaunųjų istorikų moksl. konf. tezės. 1984 m. gegužės 29 d. V., 1984. Kn. 5. P. 110—112; Šimėnas V. Kaliningrado srities piliakalnių ir atvirų gyvenviečių tyrimėjimai tarybinio laikotarpiu // Jaunųjų istorikų darbai: Resp. jaunųjų istorikų moksl. konf. tezės. 1987 m. sausis. V., 1987. Kn. 6. P. 82—85.

²⁵ Kristijono Donelaičio palaiškų tyrimėjimo medžiaga. V., 1981.

²⁶ Senųjų vietovardžių sąrašė stengiasi nurodyti ikikarinėje archeologinėje literatūroje vartotus paminklų pavadinimus. Kartais jie neatitinka oficialiai 1946 m. pakeistų Kaliningrado srities vietovardžių. Todėl tikrais oficialus vietovės vertimas nurodytas skliausteliuose. Kadangi senesnėje literatūroje kai kurie paminklai vadinami keliais vardais, tai skliausteliuose pažymėti ir kiti pavadinimai. Pokario literatūroje yra išgalėję keli neteisingi ir V. Kulakovo sąvade vartoti rusiški vietovių pavadinimai, todėl ir prie rusiškų pavadinimų skliausteliuose žymimos teisingos vietovardžių formos. Lenkijoje esantys paminklai nurodyti nevienodai: vieni ikikariniai, kiti — daugiau žinomi iš pokario tyrinėjimų, tik transkribuoti lotyniškų šriftu.

Valdemaras Šimėnas,
Gintautas Zabiela

Я. Г. Зверуго. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. Минск, 1989.
208 p.: illustr. 1300 egz.

Archeologija tyrinėja laikus, kai fiksuotos ribos ar sienos buvo reliatyvus dalykas ir tuo labiau ėjo visiškai ne ten, kur dabartinės. Lietuvus atveju tai ypač ryšku Baltarusijoje. Užtenka prisiminti XIII a. Lietuvos valstybės teritoriją arba dar ankstesnius laikus — brūkšniuotosios keramikos kultūros paplitimo ribas. Todėl Lietuvos archeologams svarbūs ir įdomūs tyrinėjimai, liečiantys buvusias baltų teritorijas ar baltų—slavų kontaktus. Aptariamas J. Zverugos darbas reikšmingas keliais aspektais. Pirma, Nemuno aukštupys yra labai senos baltiškios teritorijos, kurios tik I tūkstantm. antrojoje pusėje patyrė slavų kolonizaciją, kiek vėliau — Rusios įtaką, paskui vėl įsijungė į Lietuvos valstybę. Kaip pastebi J. Zveruga, regione susiėjo įvairios etninės grupės: lietuviai, jotvingiai, krivičiai, drengičiai ir kt. (p. 5). Nors II tūkstantm. pradžios baltų—slavų riba bendrais bruožais nustatyta¹, detalesni įvairių genčių kontaktai tebėra menkai tyrinėti, dėl ko kylančios spekuliacijos pasiekia ir mūsų dienas (pvz., dėl tų vietų gyventojų etninės kilmės). Nemuno aukštupys yra geras objektas įvairių genčių tarpusavio sąveikai tyrinėti. Šis regionas duoda Lietuvos archeologams daug baltiškios medžiagos, padedančios giliau suprasti bendrą istorinę Rytų Pabaltijo raidą.

J. Zveruga daugelį metų dirba Baltarusijos Mokslų Akademijos Istorijos instituto Archeologijos skyriuje, yra istorijos mokslų kandidatas. Jau tris dešimtmečius tyrinėja Nemuno aukštupio I tūkstantm. antrosios pusės — II pradžios archeologijos paminklus. Iš didesnių jo tyrinėtų objektų paminėtini senasis Slonimas bei Volkovysko piliakalniai. Jų tyrinėjimai ir sudaro knygos pagrindą. Tai tik antroji J. Zverugos monografija², nors sukauptos medžiagos užtektų dar bent kelioms knygoms. Baltarusijos archeologai beveik neskelbia tyrinėtų paminklų medžiagos, o tai, kas paskelbiama iš geležies amžiaus ir ankstyvųjų viduramžių, daugiausia liečia slavus. Suprantama, toks kryptingumas nenaudingas Lietuvos archeologams. Nors aptariama knyga ir nėra kažkokia šios taisyklės išimtis, vis dėlto nuteikia optimistiškai. Baltų senienoms (taip vadinasi vienas skyrius) J. Zveruga paskyrė 48 puslapius, arba 23% knygos. Tai palyginti nemaža, jeigu prisiminsime, kad IX—

XIII a. yra slaviškiausias Baltarusijos senosios istorijos etapas. Aptardamas baltišką medžiagą, autorius neapsiriboja chronologiniais knygos rėmais. Baltų kultūrą pradeda nagrinėti maždaug nuo I tūkstantm. vidurio, t. y. nuo brūkšniuotosios keramikos kultūros išnykimo ir pilkapių atsiradimo. Pilkapiai ir yra svarbiausia I tūkstantm. antrosios pusės archeologijos paminklų rūšis. Tiesa, vėliau tarp baltiškų įsimaišo ir slaviški, kurie iš išorės niekuo nesisiskiria. Vėlyvi slaviški pilkapiai nuo baltiškų buvo skiriami tradiciškai pagal laidojimo būdą: slaviškais laikė pilkapius su griautiniais kapais, o baltai savo mirusiųosius degino. Remdamasis tyrinėtų pilkapių duomenimis, J. Zveruga daro kiek kitokią išvadą. Jo nuomone, baltiškais pilkapiais galima laikyti ir sampilus su griautiniais kapais, kuriuose aptikta akmenų bei kapų su ginklais (p. 16). Išvados chronologiniu bei regioniniu principu dar nėra galutinai detalizuotos³, tačiau tolesni tyrinėjimai šia linkme neabejotinai perspektyvūs. Kūno deginimo paprotys plito iš pietų į šiaurę, tačiau įkapės iš tiesų nepasikeitė (p. 25). Rytų Lietuvoje mirusiųosius pradėta deginti apie VI a. pradžią⁴, vadinasi, Baltarusijoje šis paprotys turėjo įsigalėti kiek anksčiau. Bet išvada viena: tai ne etniniai pokyčiai, o papročių keitimasis. Slavai pasirodė kiek vėliau. Matyt, šis veiksnys lėmė pilkapyių dydį. Baltarusijos pilkapyuose yra vidutiniškai po 20 sampilų ir tik retais atvejais — daugiau negu 100 pilkapių (p. 21). Lietuvos pilkapiai didesni, vidutiniškai būna iki 50 sampilų, o kai kuriuose — ir po kelis šimtus.

Rytinėje Nemuno aukštupio dalyje brūkšniuotosios keramikos kultūrą pakeitė Bancerovo kultūra, piliakalnius — neįtvirtintos gyvenvietės. Čia irgi pradėta pilti pilkapius. Iš tyrinėtų vietų pažymėtini Sosenkos pilkapyio radiniai. Mirusiųosius čia laidojo degintus ant žemės paviršiaus po sampilų, su labai negausiomis įkapėmis. 5 kapuose sudegę kauliukai buvo pridengti apverstomis lipdytinėmis urnomis. Pilkapynas datuojamas IX—X a.

Jotvingių gyventoje teritorijoje vyksta kiek kitokie procesai. Santykiškai turtingus griautinius kapus keičia degintiniai su gerojai skurdesnėmis įkapėmis. I tūkstantm. paskutinio ketvirčio jotvingių kapai apskritai beveik be įkapių (p. 31). II tūkstantm. pradžios jų laidojimo paminklai labai problemiški, ir susidaro įspūdis, kad ir pačiam J. Zverugai čia daug kas neaišku. Lietuvoje šio laikotarpio kapų taip pat beveik nėra. Literatūroje nurodoma, kad II tūkstantm. pradžios radinių yra ir Papiškių pilkapyne⁵, o šio laiko kapų rasta 1913 m. tyrinėtame Vilkiutinio pikapyne⁶. Iš pastarųjų tyrinėjimų publikacijos⁷ neįmanoma susigaudyti, kiek rasta tokių kapų ir su kokiomis įkapėmis. 1980 m. tyrinėtas Kaziulių kapas datuojamas VII—IX a.⁸ Baltarusijos teritorijoje II tūkstantm. pradžios jotvingių kapams galima skirti tik 1908 m. kasinėtą Jasudovo pilkapyne su degintiniais kapais⁹. Kitur tyrinėtuose iš akmenų krautuose pilkapiuose datuojančios medžiagos nerasta. Kartu J. Zveruga nurodo, kad jotvingių gyventose vietose XI—XII a. atsiranda griautinis laidojimo būdas (p. 34). Atsižvelgiant į laipsnišką krikščionybės įsigalėjimą šiuose kraštuose (po 988 m. Rusios krikšto), su šiuo teiginiu būtų galima sutikti, tačiau archeologinė

argumentacija abejotina. Ankstyviausi akmenimis apkrauti plokštiniai griautiniai jotvingių kapai datuojami XII—XIII a. (p. 41). Čia aiškiai remiamasi A. Kviatkovskaja, kuri skiria 4 šių kapų tipus ir pirmąjį datuoja X—XII a.¹⁰ Deja, šis datavimas remiasi XIX a. pabaigos E. Volterio ir V. Šukevičiaus tyrinėtų Dvorčianų ir Puzelių kapinynų medžiaga, kuri dabar daugiausia sumaišyta. Su šiais radiniais reikia elgtis atsargiai, ir, vien tik jais remiantis, joku būdu nedaryti plačių išvadų. Pagal naujai tyrinėtų Klepačių ir Minevščinos kapinynų keramiką ankstyviausius akmenimis apkrautus kapus galima skirti XIV a. ir net vėlesniam laikotarpiui (p. 39). Kartu reikia paminėti ir patį akmenimis apkrautų kapų pavadinimą. Tiesioginis vertimas iš rusų kalbos būtų „akmeniniai kapai“, ir jam lietuviško atitiktens neturime. Pavadinimas „akmenimis apkrauti kapai“ būtų bene tiksliausias.

Baltarusių archeologai neapsiribojo laidojimo paminklų tyrinėjimais. Trijose gyvenvietėse ištirti nemaži plotai—daugiau kaip po tūkstantį kvadratinį metrų. Sosenkos neįtvirtinta gyvenvietė buvo kiek vėlesnio pilkapyno teritorijoje Neries krante. Jos radiniai nelabai išpūdingi ir gausūs, susiję su kasdiene buitimi. Gyvenvietė datuojama V—IX a., priklauso Bancerovo kultūrai. Turtingesnė radinių to paties laikotarpio papėdės gyvenvietė kasinėta šalia Mikolcų piliakalnio. Rytų Lietuvos piliakalnių kultūrai skiriamas Zasvyriaus ir Chvedevičių neįtvirtintos gyvenvietės. Tai bus bene pirmos tyrinėtos gyvenvietės rytų Lietuvos pilkapių paplitimo regione. Lietuvoje iki šiol, nekasinėta jokia panaši gyvenvietė, o ir jų vietų žinoma vos kelios. Zasvyriaus neįtvirtinta gyvenvietė sudaro aiškų kompleksą su greta esančiais pilkapiais. Tamsiai pilkame kultūriniame sluoksnyje nepavyko aptikti ryškesnių pastatų pėdsakų. Radinių nelabai gausu. Tai geležiniai peiliai, kabliukai, moliniai verpstukai, akmeniniai galastuvai, žalvarinių papuošalų liekanos. Keramika daugiausia lipdyta lygiu ar grublėtu paviršiumi, žiestos nedaug. Aptikta ryškių juodosios metalurgijos pėdsakų: šlako, kričių, molinių tūtų dalių. Chvedevičių neįtvirtintos gyvenvietės radiniai panašūs, tik gal kiek ankstyvesni (aptikta titnago dirbinių, brūkšniuotosios keramikos). Abi gyvenvietės J. Zveruga labai apibendrintai datuoja I tūkstantm. viduriu—II pradžia. Dėl individualių radinių skurdumo jų chronologiją galima patikslinti tik pagal keramiką, tačiau apie ją tėra keli sakiniai.

Minimi ir mažai kasinėti Svyrių bei Alšėnų piliakalniai. Jų daugiausia II tūkstantm. pirmosios pusės medžiaga pateikta kaip iliustracijos, be platesnio aprašymo, tačiau, sprendžiant iš knygos struktūros, J. Zveruga šiuos du piliakalnius laiko baltiškais.

Didžioji knygos dalis skirta slaviskam Nemuno aukštupio palikimui, kuris gerai pažįstamas iš Gardino, Naugarduko, Volkovysko, Slonimo, Tureisko senųjų miestų kultūrinio sluoksnio. Jame aptikta įvairi ir gausi medžiaga leidžia aptarti verslus, amatus, ryšius su kaimyninėmis teritorijomis, karybą ir net meną bei rašto paplitimą. Mėginama ieškoti ir to laikotarpio kapinynų. Nemuno aukštupio tyrinėjimai ir ateityje leidžia tikėtis naujų atradimų.

Juk, pvz., Gardino Pilies kalno kultūrinis sluoksnis iki 8 m storio (p. 85).

Nemuno aukštupio slavai IX—XIII a. vartojo nemaža materialinės kultūros dalykų, kurių to meto Lietuva dar nežinojo. Tai mūrinė statyba, raštas, kai kurios meno rūšys ir kt. Visa tai yra aukštesnės socialinės organizacijos — valstybės — palydovai. Tai pasakytina ir apie prekybos intensyvėjimą. Prekiavo ne tik su aplinkiniais kraštais. Stiklinių indų įsiveždavo iš Rytų šalių, amforų, šilkinų audinių — iš Bizantijos, juvelyrinių ir kulto dirbinių — iš Vakarų Europos. Prekybiniais keliais į Volkovyską pateko ir povas, kurio kaulų rasta XII a. sluoksnyje (p. 115). Miestų atsiradimas irgi susijęs su valstybės buvimu. Nors Nemuno aukštupyje senajai Rusiai priklausiusių miestų buvimas abejonių nekelia, iš J. Zverugos knygos nelabai aiškus miesto ir feodalinės pilies skirtumas. Nurodoma, kad pilys mažesnės ir nėra amatų bei prekybos pėdsakų (p. 89). Su tuo būtų galima sutikti, jeigu šią išvadą patvirtintų faktai. O dabar matyti, kad, pvz., Tureisko (miesto) piliakalnio aikštelė dydžiu (p. 74) mažai kuo skiriasi nuo Zbočno (pilies) piliakalnio aikštelės (p. 92). Kalbėti apie amatus ir prekybą galima tik gana gerai ištyrus archeologijos paminklą. Archeologinėje literatūroje siūlomi daug konkretni senųjų miestų požymiai¹¹, apie ką knygoje neužsimenama. Neaiškūs ir piliakalnių-pilių ar slėptuvių bei piliakalnių-šventyklų skirtumai. Verchovlianų piliakalnis pastariesiems skiriamas be didesnių tyrinėjimų (p. 194). Abejotinas ir kai kurių akmenų (pvz., Kremeneco „Šventojo akmens“) datavimas IX—XIII a., jeigu prie jų rasta XIX—XX a. monetų (p. 195). Diskutuotinos ir kai kurios kitos knygos pozicijos, kas naudinga bendram mokslo reikalui.

J. Zverugos knyga parašyta labai kruopščiai. Taip pat rūpestingai parinktos ir iliustracijos, pridėti masteliai. Panaudota gausi literatūra (285 pozicijos) padeda susigaudyti šiuolaikinėje baltarusių literatūroje. Lietuvos archeologų darbai šiame sąrašė sudaro vos 3,5%, tačiau panaši tendencija pastebima ir lenkų archeologų darbuose apie Lietuvą¹². Mes dar labai mažai žinome, ką daro kaimynai. Nors ir labai trumpa, tačiau gana išsami Nemuno aukštupio archeologinių tyrinėjimų istorija (p. 5—13), pradedant T. Narbutu. Nemaža vietos joje skirta Lietuvoje žinomiems archeologams E. ir K. Tiškevičiams, F. Pokrovskiui, V. Šukevičiui ir kitiems. Drauge su kai kuriais J. Zverugos vertinimais sunku sutikti. Nors V. ir E. Holubovičių tyrinėjimai, net ir lyginami su šių dienų darbais, tikrai buvo aukšto lygio (p. 10), tačiau dėl to, kad nebuvo solidesnių publikacijų ar net neišliko dienoraščiai, visa tai iš tikrųjų nubraukta. Kritiškai reikėtų žiūrėti į F. Gurevič vadovaujamą Naugarduko ekspedicijos tyrinėjimus. Iš laikų prieš slavų pasirodymą šiose apylinkėse bei iš XIV a. ir vėliau beveik nieko nepaskelbta, o ir pati IX—XIII a. medžiaga daugiausia pateikiama publikuojant įdomesnius pavienius radinius ar jų grupes¹³. Nurodyti platūs L. Pobolio darbai (p. 12), sprendžiant iš A. Mitrofanovo recenzijos¹⁴, yra su dideliais trūkumais.

J. Zverugos knygoje labai maža netikslumų; o tai reta šiuolaikinėje literatūroje. Bene labiausiai klaidina archeologijos paminklų žemėlapis (p. 8), kuriame nenurodyta, jog pažymėti vien tyrinėti IX—XIII a. paminklai, o ne visi žinomi. Sunku patikėti J. Zverugos teiginiu, kad daugelyje Baltarusijos Nemuno aukštupio rajonų dėl spartaus archeologijos paminklų naikinimo neliko nė vieno pilkapyno (p. 99). Greičiau čia bus paminklų apskaitos darbų trūkumas bei nepakankamas šių rajonų žvalgymas. Iš smulkmenų galima paminėti tai, kad E. Volteris žinomas ne kaip antropologas (p. 9), o kaip kalbininkas ir etnografas, Gardino pilis sudegė ne 1318 m. (p. 65), o 1398 m¹⁵, bei vieną kitą dalyką. Kruopštumu J. Zverugos knyga gali būti savotiškas archeologinės literatūros etalonas. Lietuvos archeologams ji padės pažinti ne tik savo artimiausių kaimynų, bet tam tikra prasme ir savo pačių materialinę kultūrą.

¹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XIII amžiais. V., 1970. P. 29—31.

² 1975 m. pasirodė Volkovskio tyrinėjimų medžiagos publikacija: Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. Минск, 1975.

³ Rytų Lietuvos pilkapynuose akmenų vainikai išnyksta apie VIII—IX a., jovingių teritorijoje išsilaiko visą aptariamąjį laikotarpį. Ginklų dėta tik į vyrų kapus.

⁴ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. V., 1977. T. 3. P. 13.

⁵ Ten pat. P. 83.

⁶ Ten pat. P. 123.

⁷ Krukowski S. Cmentarz ciałopalny bez popielnic w Wysokiem (pow. Sejnejski) // Światowit. 1913. T. 11. S. 1—13. Tabl. I, II.

⁸ Svetikas E. Kaziulių kapas // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais. V., 1982. P. 74—75.

⁹ Krukowski S. Cmentarzysko mogił ciałopalnych w Jasudowie pod Sopockinami w pow. Augustowskim, gub. Suwałskiej // Światowit. 1911. T. 9. S. 1—21.

¹⁰ Квятковская А. В. Каменные могильники Белорусского Понеманья // Краткие сообщения Института археологии. М., 1986. № 183. С. 38.

¹¹ Археология СССР. Древняя Русь: Город, замок, село. М., 1985. С. 46.

¹² Tautavičius A. Rec. kn.: Die Balten. Die nördlichen Nachbarn der Slawen // Lietuvos istorijos metraštis. 1988. V., 1989. P. 180.

¹³ Жг. Всевилов Л. М. Список основных трудов Ф. Р. Гуревич // Советская археология. М., 1990. № 2. С. 282—283.

¹⁴ Митрофанов А. Г. Рец. кн.: Поболь Л. Д. Археологические источники Белоруссии: Железный век // Советская археология. 1986. № 1. С. 286—293.

¹⁵ Воронин Н. Н. Древнее Гродно // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1954. № 41. С. 152.

Gintautas Zabiela

Торговля на Україні. XIV—середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. Актові джерела / Академія наук Української РСР. Археографічна комісія. Інститут історії. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. Канадський Інститут Українських студій Альбертського університету. Центр досліджень

istorii Ukraini im. Petra Jydyka; Upor. V. M. Krawchenko, H. M. Jyowenko; Redkol.: M. F. Kolyar (widp. red.) ta in. — Kyiw: Naukowa dumka, 1990. — 408 s. (Ukrainiecių kalba).

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, nuo 1569 m. — Respublikos prekybos istorijos tyrinėtojai sulaukė retos téminės šaltinių publikacijos, skirtos vieno šios valstybės regiono — Volynės ir Padnėprės — prekybinių santykių raidai IV a.—XVII a. pirmojoje pusėje.

Rinkinio sudarytojai nurodo, jog mintis skelbti Ukrainos žemių prekybos istorijos šaltinius gimė dar 1929 metais. Ukrainos archeografinės komisijos iniciatyva buvo pradėta rinkti medžiaga 3 XVI—XIX a. dokumentų rinkiniams. Deja, nė viena iš planuotų publikacijų neišspausdinta; laikui bėgant, išsibarstė ir surinkta medžiaga. Ir tik 1987 m., atnaujinus Ukrainos archeografinės komisijos veiklą, atsivėrė galimybės grįžti prie šio darbo.

Publikacijos rengėjai N. Jakovenko ir V. Kravčėnka užsibrėžė tikslą surinkti ir paskelbti, kiek įmanoma visus jiems žinomus ir prieinamus šaltinius, reprezentuojančius svarbiausius valstybės prekybos politikos bruožus ir jos realijas viename teritoriškai griežtai apibrėžtame Dešiniakrantės Ukrainos regione — Volynėje ir Padnėprėje.

Publikuojama medžiaga apima daugiau kaip 300 metų. Ankstyviausias skelbiamas dokumentas (Nr. 1) yra Vladimiro kunigaikščio protekcinis raštas Krokuvos pirkliams, datuotas 1320 m., vėlyviausias (Nr. 255) — 1647 m. Ukrainos pirklio skundas dėl Maskvoje patirtų nuostolių.

Publikacijos rengėjai nurodo 2 priežastis, paskatinusias juos pasirinkti kaip tik šį Ukrainos istorijos laikotarpį. Nuo XIV a. antrosios pusės iki XVII a. vidurio Respublikos karų su Rusija Volynės ir Padnėprės žemės priklausė LDK, vėliau — Respublikai. Šito laikotarpio Ukrainos prekybos istorijos šaltiniai, ypač XVI a. antrosios—XVII a. pirmosios pusės, beveik neskelbti ir mažai žinomi bei tyrinėtojų naudoti (p. 9).

Rinkinyje įdėti 255 dokumentai. Iš jų tik 21 (Nr. 1—8, 13, 17, 21, 24, 26, 38, 44, 46, 48, 49, 56, 58, 142) XIV—XVI a. dokumentas skelbiamas pakartotinai iš senų, šiandien bibliografinė retenybe virtusių XIX—XX a. sandūros publikacijų. Daugiau kaip du trečdaliai aktų tyrinėtojams pateikiami pirmą kartą. Juos rado ir spaudai parengė dokumentų rinkinio sudarytojai. Jie frontaliai peržiūrėjo Kijevo ir Lvovo valstybiniuose istorijos archyvuose saugomas Dešiniakrantės Ukrainos administraciniuose centruose (Vladimire, Lucke, Žitomire, Lvove ir kt.) veikusių teismų knygas ir iš jų išrinko su prekyba susijusius įrašus. Tad XIV a.—XVII a. pirmosios pusės prekybos istorijos tyrinėtojams pateikiama nauja archyvų medžiaga. Ukrainos archyvų medžiagą papildė 41 XV a.—XVI a. pirmosios pusės dokumentas, skelbiamas iš Lietuvos Metrikos. Gausūs nauji anksčiau nepublikuoti prekybos istorijos šaltiniai sudaro didžiausią publikacijos privalumą. Gaila tik, kad rengėjai ne-

pateikė kiek išsamesnės naujų, netradicinių prekybos istorijos šaltinių charakteristikos, neišryškino jų privalumų, pasitenkino tik paviršutinišku pristatymu šaltinotyrai skirtame įvade.

Dokumentai skelbiami originalo (italų, lenkų, lotynų, LDK kanceliarine slavų, rusų, vokiečių) kalba. Greta duodami tekstų vertimai į ukrainiečių kalbą (vertė N. Jakovenko). Kiekvienas dokumentas sudaro atskirą poziciją ir turi savo numerį bei antraštę, nurodyta jo išdavimo vieta ir laikas.

Skelbiamų šaltinių teikiamą informaciją papildo ir pagilina komentarai (aut. G. Boriakas, V. Kravčenko, O. Sidorenko, N. Jakovenko. P. 342—352), istorinis įvadas (aut. M. Kotliaras. P. 6—8), šaltinotyros įvadas (aut. N. Jakovenko. P. 9—13), pasenusių žodžių ir juridinių terminų bei metrologijos, numizmatikos žodynėliai (N. Jakovenko, O. Sidorenko. P. 357—370), teminė dalykinė, geografinė, dokumentų kalbų rodyklės (N. Jakovenko ir G. Boriakas. P. 353—356, 371—383, 385), XVI a.—XVII a. vidurio Volynės vaivadijos Vladimiro pavieta kelių ir muitinių žemėlapis-schema (V. Kravčenko, G. Boriakas).

Tematiškai publikacija aprėpia įvairias prekybos organizavimo bei funkcionavimo Volynės ir Padnėprės žemėse sritis. Skelbiami valstybės administracijos normatyviniai aktai, reglamentuojantys vietos ir užsienio pirklių veiklą, muitinių dokumentai ir kita valstybės prekybos politiką ir praktiką atspindinti medžiaga. Gausiausia, o svarbiausia dėl naujos informacijos patrauklią grupę sudaro miestų, didelių to meto Ukrainos prekybos centrų, teismų knygosė įrašyti dokumentai, atskleidžiantys kasdienes prekybinių santykių realijas. Bendravalstybinė XIV a.—XVII a. pirmosios pusės prekybos politika yra tyrinėta ir gana plačiai aptarta M. Dovnar-Zapolskio, M. Liubavskio, V. Pičetos bei kitų istorikų darbuose. Rinkinyje spausdinami dokumentai tyrinėtojams duoda tik papildomos medžiagos ukrainietiškam bendravalstybinės politikos variantui tirti, o teismų knygosė įrašyti dokumentai leidžia susidaryti gana išsamų vaizdą apie LDK, Lenkijos ir kitų užsienio valstybių pirklius, nuolat važinėjusius į Dešiniakrantės Ukrainos žemes, pažinti juos pačius bei prekių asortimentą, gabenimo kelius ir kt. Pvz., galima sudaryti sąrašą miestų, su kuriais Volynės ir Padnėprės pirkliai palaikė glaudžiausius ryšius. Pirmasis jame be konkurencijos būtų Gdanskas, po jo išsirikiuotų kiti Lenkijos miestai: Liublinas, Torunė, Krokuva... Tolimiausi Dešiniakrantės Ukrainos pirklių partneriai Vakaruose buvo Italijos miestų Venecijos, Florencijos, Neapolio, Rytuose — Turkijos pirkliai.

Lietuvos siaurąja prasme prekybos istorijos tyrinėtojai ras čia vos keletą neretai anksčiau jau skelbtų dokumentų, duodančių fragmentiškos informacijos apie Vilniaus pirklius Ukrainoje (Nr. 162), Turkijos pirklius Vilniuje (Nr. 81) ar muitų atpirkėjus iš Trakų (Nr. 15, 16, 34—37). Tačiau LDK istorikams kur kas svarbiau, kad paskelbta archyvų medžiaga ne tik išplečia žinias apie vieno šios valstybės regiono, nors esančio ir toli nuo Lietuvos, prekybos specializaciją, ryšių sistemą. Sugretinta su analogiškais

Lietuvos bei Baltarusijos duomenimis, ši medžiaga leis ateityje kurti XIV a.—XVII a. pirmosios pusės LDK prekybos modelį, atvers naujų galimybių tirti visą Rytų ir Vidurio Europos aptariamo laikotarpio prekybos istoriją.

Tuo galima būtų ir baigti šio dokumentų rinkinio pristatymą. Tačiau manytume, kad šiandien, kai Lietuvoje vis intensyviau rengiamos Lietuvos Metrikos ir kitų viduramžių bei naujųjų laikų šaltinių publikacijos, verta plačiau aptarti kai kuriuos Ukrainos istorikų pasirinktus dokumentų skelbimo principus, jų privalumus ir trūkumus.

Svarbiausios teorinės dokumentų skelbimo nuostatos gana aiškiai išdėstytos šaltinotyros įvade (p. 11—13). Publikacijos rengėjai vadovavosi Ukrainos Kijevo ir Lvovo valstybinių istorijos archyvų darbuotojų parengtomis metodinėmis rekomendacijomis¹, taip pat atsizvelgė į XIV—XVIII a. ukrainiečių kalbos paminklų skelbimo taisyklėse² bei metodinėse Lietuvos Metrikos rengimo spaudai rekomendacijose išdėstytus principus³.

Kirilica rašytų dokumentų tekstai perteikiami dabartinės ukrainiečių kalbos raidynu, papildomai pasitelkiama keletas senųjų dabar nebevertojamų raidžių. Lotynų bei vokiečių kalba rašytų tekstų originalo rašyba nekeičiama. Dokumentai lenkų kalba parengti pagal XVI—XIX a. lenkiškų tekstų publikavimo instrukciją⁴; modernizuota rašyba, bet kartu stengtasi išsaugoti Ukrainoje vartotos lenkų kalbos ypatybes.

Visuose dokumentuose skyrybos ženklai, didžiosios ir mažosios raidės rašoma pagal dabartinės rašybos taisykles. Pagal diplomatikos mokslo reikalavimus tekstai suskirstyti pastraipomis, išryškintos dokumento dalys (invokacija, intituacija, naracija, dispozicija ir kt.), taip pat į kitą aktą įrašyti dokumentai bei kiti, rengėjų nuomone, išskirti reikalingi atvejai.

Originalo kalba netaisyta. Tekste esančios klaidos ir taisymai nurodomi išnašose.

Aktuose raidėmis užrašytos datos, datavimas pagal bažnytines šventes iššifruota ir publikacijoje perteikta arabiškais skaitmenimis.

Aptarta dokumentų publikavimo teorija abejonių nekelia. Tačiau, išigilinus į konkrečius dokumentų tekstus, aiškėja, kad rengėjai ne visada nuosekliai laikosi jų pačių deklaruotų principų.

¹ «Документи підготовлені до публікації на основі «Методичних рекомендацій по передачі текстів документів XVI—XVIII ст.», розроблених 1986 р. Центральними державними історичними архівами УРСР у Києві та Львові (автори В. В. Страшко, У. Я. Едлинська)». С. 11.

² Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст. / Упор. М. М. Пещак, В. М. Русанівський. Киев, 1961.

³ Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской Метрики / Сост. А. Л. Хорошкевич, С. М. Каштанов, Вильнюс, 1985.

⁴ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku. Warszawa, 1953.

Visų pirma tai pasakytina apie pakartotinai iš ankstesnių publikacijų perspausdintus tekstus. Motyvuodami būtinybę juos skelbti, rengėjai, be kitų priežasčių, nurodo, kad tais laikais taikyti dokumentų publikavimo principai šiandien nepatenkina nei istorikų, nei kitų mokslų atstovų, besidominčių praeitimi (p. 9). Suformulavę šitokią nepriekaištingą nuostatą, rengėjai jos nesilaiko perspausdindami dokumentų tekstus iš senų publikacijų; neatlikę jokios vidinės ir išorinės dokumentų kritikos, tenkinasi vien plikomis nuorodomis į leidinius, iš kurių paimti. Kur kas išsamesnę informaciją derėtų pateikti ir apie šitaip pakartotinai skelbiamų dokumentų originalus, kurių rengėjams nepavyko rasti, arba bent jau pakartoti bei pakomentuoti senų publikacijų informaciją. Nesilaikoma ir dar vienos šaltinotyros įvade suformuluotos nuostatos, skelbiančios, kad jei nepavyko rasti dokumento originalo, perspausdinamo iš publikacijos teksto paliekama senoji rašyba ir skyryba (p. 12). Palyginę 6 taip skelbiamų dokumentų tekstus (Nr. 8, 24, 46, 48, 49, 58) su publikacijomis, iš kurių jie perspausdinti, įsitikinome, kad šiuos tekstus rengėjai naujai suskirstė pastraipomis, pakeitė skyrybą bei pavienių raidžių rašybą. Padarytų pakeitimų neaptarė nei nuorodose prie skelbiamų tekstų, nei komentaruose.

Mokslinei publikacijai derėtų kur kas išsamesni bei informatyvesni komentarai. O aptariamo rinkinio sudarytojai net nepaaiškina, kodėl iš 255 skelbiamų dokumentų komentuojamas tik 71 tekstas. Atidžiau panagrinėjus aiškėja, kad komentuoti reikėtų ir kitus tekstus. Pvz., dok. Nr. 38 skelbiama XVI a. pradžios su prekyba susijusi ištrauka iš 1649 m. Jono Kazimiero tvirtinamosios privilegijos. Privilegijos tekstas neskelbiamas, jos turinys neapartas. Tai tik vienas konkretus pavyzdys. O tokių be komentarų pateiktų didesnių tekstų ištraukų publikacijoje yra ir daugiau. Tai įvairūs aktai, įrašyti teismo knygose. Šaltinotyros įvade (p. 12) publikacijos rengėjai nurodo, kad ieškovų pareiškimų, skundų ir teismo sprendimų tekstai skelbiami be praleidimų (pvz., Nr. 119). Tačiau šiuose aktuose įrašyti teismo pareigūnų, siųstų apžiūrėti įvykio vietos, parodymai skelbiami tik tais atvejais, kai juose yra informatyvios medžiagos, papildančios ieškovo pareiškimo, skundo ar sprendimo tekstą. Kitais atvejais tie parodymai praleidžiami, tekste pažymima praleista vieta, praleidimas aptariamas nuorodoje (pvz., Nr. 192). Ginčytina ir publikacijos rengėjų nuostata nenurodant ir neaptariant praleisti teismo knygų įrašų tekstus aprėminančias, konkretaus dokumento įrašymo į knygą aplinkybes aiškinančias, bet prekybos istorijai tematiškai neinformatyvias formules.

Šitokią išrinktinį dažnai didelių teismo dokumentų publikavimo būdą rinkinio sudarytojai pasirinko taupydami vietą, norėdami vienoje publikacijoje paskelbti kuo daugiau prekybos istorijos šaltinių. Specialioje teminėje šaltinių publikacijoje tokia dokumentų skelbimo praktika galėtų būti pateisinama. Aptariamoje publikacijoje stebina tik tai, jog pasikartojančios, su prekyba tiesiogiai tematiškai nesusijusios teismų dokumentų dalys praleistos, jos neapartas ir net nenurodytas praleidimas. Kiekvienu tokio praleidimo atveju

turėtų būti aiškiai nurodyta, į kokio teismo knyga ir kada įrašytas skelbiamas dokumentas. Mokslinėje šaltinių publikacijoje būtina pateikti tikslią, precizišką viso akto charakteristiką. Dar labiau stebina rengėjų pozicija, kai prekybos istorijos šaltinių publikacijoje, skelbiant muitus liečiantį dokumentą (Nr. 17), spausdinama tik Ukrainos muitinių medžiaga, o duomenys apie tos pačios valstybės, esančios greta ir ūkiškai glaudžiausiais ryšiais susijusios, Baltarusijos muitines praleidžiami.

Galima būtų pasidžiaugti, kad dokumentų rinkinio sudarytojai ryžosi sudėtingam ir reikalingam darbui — pateikti originalo kalba skelbiamų kitų kalbų tekstų vertimus į ukrainiečių kalbą bei sudaryti aiškinamuosius žodynelius. Tačiau ir šiuo atveju akivaizdus ir sunkiai paaiškinamas autorių nenoras aptarti atlikto darbo principus bei pasirinktą metodiką.

Antai į ukrainiečių kalbą išversti ne visi, o tik, kaip nurodoma, kitų kalbų tekstai, t. y. rašyti italų, lenkų, lotynų, rusų ir vokiečių kalba. LDK raštinėse vartota kanceliarine slavų kalba rašyti dokumentai pateikiami be vertimo. Viskas būtų lyg ir aišku, jei ne „Dokumentų kalbų lentelė“ (p. 385), kurioje be jokių komentarų nurodyta, kad skelbiami 173 dokumentai (Nr. 4, 24, 48, 58, 64—98, 100—114, 116—141, 143—146, 148—175, 177—182, 184—187, 189, 191—195, 197—199, 201, 203—209, 212, 213, 215, 217—232, 235, 237—240, 242, 243, 245—254), rašyti senąja ukrainiečių, ir 40 (Nr. 15, 16, 18—20, 22, 23, 25, 27—43, 45, 49—55, 57, 59—63, 142) — senąja baltarusių kalba. Istoriografijoje gerai žinomas senas ir iki šiol neišspręstas slaviškos LDK raštinių kalbos tyrinėtojų kalbininkų bei istorikų ginčas dėl šios kalbos ir jos pavadinimo, santykio su baltarusių ir ukrainiečių kalba. Ryždamiesi šitaip griežtai skirstyti skelbiamus dokumentus į parašytus senąja ukrainiečių ir senąja baltarusių kalba, publikatoriai privalėjo pagrįsti savo sprendimą, aptarti kriterijus. Kitaip pateiktas kalbinis LDK kanceliarine slavų kalba rašytų dokumentų skirstymas yra spekuliatyvus ir klaidinantis. Išskyrus 40 tekstų, rengėjų teigimu, rašytų senąja baltarusių kalba, reikėjo, vadovaujantis deklaruota publikacijos rengimo logika, pateikti ir jų vertimus į ukrainiečių kalbą, kaip kad išversti dokumentai, rašyti rusų (maskvėnų) kalba. Nesuprantamas, nemokliškas yra pasenusių žodžių ir juridinių terminų žodyne (p. 353—368) lotyniškų ir lenkiškų žodžių pateikimas ukrainietiškais rašmenimis, nenurodant jų originalo kalba (pvz., «ад супремум юдіціум» (лат.) — до вишого суду; «а форо» (лат.) — від суду; «контра інвазорес ет обсангвіоляторес» (лат.) — проти порушників і злісних насильників).

Dokumentų rinkinį, be abejonės, pagyvina, daro patrauklesnį iliustracijos. Apgalvotai parinktos, jos galėtų turėti ir tam tikrą pažintinę vertę. Tačiau nesuprantama, kodėl mokslinės publikacijos rengėjai nenurodo, iš kokių leidinių perspausdinama didžioji iliustracijų dalis. Anonimiškai skelbiant XIX a. darytus Ukrainos žemių ir vaivadijų herbų piešinius, ne tik pažeidžiama mokslinė

etika, bet ir tokios iliustracijos praranda mokslinę vertę, gali net klaidinti.

Aptarši Ukrainos prekybos istorijos XIV a.—XVII a. pirmosios pusės dokumentų rinkinio rengėjų atlikto darbo trūkumai nesumenkina paskelbtų dokumentų dalykinės išliekamosios vertės. Tačiau jie rodo nepakankamai aukštą šaltinių publikavimo kultūrą, mažina skelbiamų tekstų patikimumo laipsnį.

Jūratė Kiaupienė

В. П. П а н ю т и ч. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861—1900 гг. Минск: Наука и техника, 1990. 375 с. 1050 экз. (АН Белорусской ССР. Ин-т истории);

Х. Ю. Б е й л ь к и н. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии 1861—1914 гг. Минск: Наука и техника, 1989. 288 с. 1180 экз.

Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos valstiečių bei dvarininkų ūkinė veikla XIX a. pirmojoje pusėje kruopščiai išnagrinėta 1965 m. paskelbtoje žinomo baltarusių istoriko Nikolajaus Ulaščiko daktaro disertacijoje¹. Po ketvirčio amžiaus pasirodė taip pat baltarusių istoriko, Baltarusijos MA Istorijos in-to vyr. moksl. bendr. Viačeslavo (Viktoro) Paniutičiaus daktaro disertacija apie XIX a. visos Baltarusijos poreforminį kaimą. Knygoje nagrinėjama daug svarbiausių agrarinės istorijos klausimų: valstiečių žemėvalda ir žemėnauda, žemės pirkimas ir nuoma, žemės ūkio padargai, sėjomainos, laukininkystė (grūdų ūkis, linininkystė, bulvių auginimas), gyvulininkystė (darbiniai ir produktyvieji gyvuliai), valstiečių kategorijos ir jų juridinė unifikacija, kaimo gyventojų skaičiaus dinamika, bendruomenės padėtis ir valstiečių socialinis sluoksniavimasis. Reikia pripažinti, kad nei Rusijos ir Ukrainos, nei Lietuvos kaimas iki šiol dar nesusilaukė tokio komplekso klausimų tyrimo per ilgą — 40 metų — poreforminį laikotarpį.

Pradinė knygos chronologinė riba — 1861 m. — abejonių nekelia. Baudžios panaikinimas buvo ne vien juridinės padėties pasikeitimas. Jis davė stiprų impulsą ūkio pokyčiams. Kitaip yra su kita chronologine riba — 1900 m. Tyrimą reikėjo pratęsti, matyt, iki 1905—1907 m. revoliucijos, ypač 1906 m. pradėtos Stolypino agrarinės reformos. Šie įvykiai kaimui turėjo didesnės reikšmės negu Rusijos įžengimas į „imperializmą“, kurio požymiai ryškesni pramonėje. Beje, dalis vertingų autoriaus panaudotų šaltinių priklauso taip pat XX a. pradžiai.

V. Paniutičius kruopščiai išnagrinėjo panaudotą literatūrą ir šaltinius. Svarbi knygos teigiamybė — gebėjimas vesti mokslinę polemiką. Iš 60 svarbiausių lentelių daugumą sudarė autorius. Ypač daug darbo ir originalios metodikos prireikė statistškai apibendrinti 362 valsčių aprašymus, kurie buvo parengti Rusų geografų draugijos Šiaurės vakarų skyriaus iniciatyva. Monografijoje taip pat giliai nagrinėjami visi klausimai. Valstiečių skaičiaus dinamika

apima visų kategorijų valstiečius. Kompetentingai analizuojamas valstiečių bendruomenės funkcionavimas, naujų žemės ūkio padar-gų bei mašinų plitimas ir kt. Daroma nauja išvada, kad iš Baltaru-sijos valstiečiai dažniau kėlėsi ne į Sibirą, o į Europos Rusiją ir Lenkijos Karalystę. Valstiečių persikėlimas, migracija į miestus nuolatos stiprėjo, bet nepasiekė tokių mastų kaip Rusijoje (p. 49—58; čia ir toliau nurodomi recenzuojamos knygos puslapiai). Auto-rius tai sieja su valdžios trukdymais. Matyt, buvo ir kitokių prie-žasčių. Valstiečiai nestačiatikiai greičiausiai vengė religinės asimiliacijos. Vykusiai parodytas valstiečių socialinis sluoksniavimasis. Jis siejamas su šeimų smulkėjimu.

Abejonių kelia teiginys, jog servitutinėmis ir bendrosiomis ga-nyklomis besinaudojantys valstiečiai vienodai buvo aprūpinti ga-nyklomis, kurios jiems priklausė kaip skirtinės žemės (p. 104). Lie-tuvoje priėjome prie kitokios išvados: jeigu valstiečiai turėjo dau-giau servitutinių arba bendrųjų ganyklų, skirtinių ganyklų buvo mažiau ir, atvirkščiai, jeigu skirtinių ganyklų turėjo daugiau, ki-tokių — mažiau. Taip turėję būti ir Baltarusijoje. Šitai rodo tai, jog Rytų Baltarusijos valstiečiai tarp skirtinių žemių daugiau gaudavo miško (p. 179—180); ten, kaip žinoma, servitutai buvo mažiau pa-plitę.

V. Paniutičius taip pat kruopščiai nagrinėja gyvulininkystės kri-tinę padėtį: mažėjo gyvulių skaičius, tenkantis vidutiniškai vienam kiemui ir dešimtainei dirbamos žemės. Tuo pačiu metu didėjo gy-vulių skaičius, tenkantis dešimtainei pievų bei ganyklų. Jos buvo verčiamos dirbama žeme (p. 267, 269).

XIX a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje Baltarusijos valstiečiai dau-giausia pajamų gaudavo iš žemdirbystės, ypač iš javų (p. 131, 262—266, 301—302, 315). Tačiau nuo 9-ojo dešimtmečio padėtis esą kei-tėsi. Valstiečiai, pirmiausia pasiturintys ūkiai specializavosi verstis daugiausia gyvulininkyste. Už pieną ir mėsą daugiau gaudavę pi-nigų negu už laukininkystės produkciją (p. 11, 264—267, 304, 354). Šis teiginys taip pat kelia abejonių, tuo labiau kad paremtas ne-gausiais iliustratyviniais duomenimis. Beje, Lietuvoje XIX a. pas-kutiniame dešimtmetyje daugiausia pajamų iš gyvulininkystės gau-davo ne valstiečiai, o tik kai kurie dvarininkai.

Dėl metodikos autorius daugeliu atvejų nusipelno pagyrimų. Vis dėlto kartais pasiduoda „tradicijai“, netikrina išgalėjusių teiginių teisingumo, o tik paremia juos naujais faktais. Antai apie atodirbių paplitimą negalima spręsti vien iš tos rūšies darbdienių skaičiaus (p. 126). Reikia sugretinti valstiečių atodirbių dienų skaičių su sam-domų — metinių ir padienių — darbininkų darbdienių skaičiumi, taip pat atsižvelgti į dvaro dydį.

Kaimo techninė pažanga apskritai vyko lėtai, bet kai kurių po-slinkių jau pastebima nuo 7-ojo dešimtmečio (p. 153, 156, 167). Nors valstiečių socialinis sluoksniavimasis nekelia abejonių, tačiau pasiturinčių valstiečių padėtis būdinga ankstyvajam kapitalizmui (p. 345). Dvaruose parrisamdydavo net pasiturinčių valstiečių vai-kai (p. 315, 317).

Viena iš pagrindinių monografijos išvadų — kapitalistiniai santykiai Baltarusijoje vyravo jau nuo XIX a. 7-ojo dešimtmečio, bet žemės ūkio raida buvo lėta. Vakarų Baltarusijoje tie santykiai buvo labiau pažengę negu rytinėje dalyje. Tačiau javų ir bulvių derliai buvo didesni ne Vakarų, o Rytų Baltarusijoje (p. 200—202, 219). Derlingumas — vienas iš svarbiausių žemdirbio darbo produktyvumo rodiklių. Todėl reikėtų daryti teorinę išvadą: veikiant įvairiems veiksniams, ekonominis lygis gali neatitikti gamybinių santykių pobūdžio. Kartais jis gali būti aukštesnis ten, kur buvo daugiau feodalinių liekanų, negu ten, kur labiau vyravo, bet buvo dar gana primityvūs kapitalistiniai santykiai. Ne paskutinę vietą, aišku, užėmė ir geografiniai-gamtiniai veiksniai: žemės derlingumas, susisiekimo keliai ir kt. Tiesa, autorius derlingumo skirtumą sieja tik su pasėlių tankumu (Rytų Baltarusijoje į vieną dešimtinę sėjo daugiau negu Vakarų Baltarusijoje). Vakarų Baltarusija pirmavo, jeigu derlius skaičiuojamas „grūdais“, t. y. gautas derlius lyginamas su pasėtu kiekiu.

Turime vieną pastabą dėl terminijos. XIX a. antrajai pusei geriau tinka terminas „kaimo arba valstiečių bendruomenė“ negu „valstiečių kaimyninė teritorinė bendruomenė“ (p. 69, 351 ir kt.).

Mūsų pastabos nesumenkina autoriaus nuopelno. Pagal įdėto darbo kiekybę bei kokybę ir išvadas V. Paniutičiaus monografija — kruopšti, sąžininga žemės ūkio analizė, gerai reprezentuojanti naujaisius Baltarusijos agrarinės istorijos tyrimus.

Rinkos santykius savo tyrimų objektu istorikai renkasi nedažnai. Matyt, tai susiję su šaltinių pobūdžiu. Jie fragmentiški, išblaškyti ir nelengvai sugretinami. Todėl sunku nustatyti į vidaus ir užsienio rinką patenkančių prekių kiekį, jų dinamiką. Antra vertus, negali kilti abejonių, kad rinkos santykiai yra labai svarbi ekonominės istorijos tema. Rinka — šalies ekonominės situacijos veidrodis. Ji atspindi ūkio specializaciją, jo geografinius ypatumus, ryšius su kaimynais ir tolimesnėmis šalimis. Todėl, nors ir varžomas šaltinių, autorius Ch. Beilkinas, Gomelio universiteto docentas, ėmėsis šios temos, vertas pagyrimo.

Žemės ūkio rinkos tyrimai padeda objektyviau atskleisti kapitalistinių santykių lygį bei pobūdį. Moksliniu požiūriu monografija yra tuo aktualesnė, kad tai pirmas Baltarusijos istoriografijoje darbas apie žemės ūkio rinką, apimantis tokį ilgą — daugiau kaip 50 metų — laikotarpį.

Daugelį labai įvairių šaltinių autorius ne tik pirmą kartą panaudojo, bet ir rado archyvuose. Gali kilti klausimas, ar teisingai elgiasi Ch. Beilkinas, panaudodamas duomenis, kurie reprezentuoja neilgą laiko tarpą ar net pavienius metus arba yra nesugretinami. Kaip tik dėl šitos šaltinių savybės knygoje sukurta žemės ūkio rinkos panorama primena mozaiką. Tačiau ji išsamiau atspindi realų gyvenimą negu ryškesnis, bet be esminių detalių paveikslas, ir autorius teisingai pasielgė, panaudodamas fragmentiškus duomenis. Be to, negalima pamiršti, jog kuo išsamiau panaudojami šaltiniai, tuo geriau atsiskleidžia jų galimybės, istorikas kartu sprendžia ir šaltinotyros užduotis. Darbo vertė padidėja.

Monografijoje atsižvelgta į visus esminius veiksmus, turėjusius įtakos žemės ūkio gaminiamis virsti prekėmis, prekybos intensyvumui. Atkreiptas dėmesys į konkurencinę kovą, vykusią vietoje, kaimyniniuose regionuose ir kontaktuose su užsienio firmomis, į geležinkelių ir kitokių kelių išsidėstymą, kreditų prieinamumą, paklausą bei kainas.

Laikomasi tokios periodizacijos: XIX a. 7—8-asis dešimtmetis, 9—10-asis dešimtmetis ir 1900—1914 m. Ji yra išankstinė, atitinkanti bendrą Rusijos istorijos periodizaciją. Ją galima motyvuoti tokiais įvykiais: nuo 9-ojo dešimtmečio besireiškiančia agrarine krize, „imperializmo“ pradžia nuo 1900 m. ir kt. Tačiau rinkos intensyvumas, į ją patenkančių prekių asortimento pokyčiai, pardavimo ir prekių realizavimo vietų pasikeitimai ne visada sutapo su iš anksto numatytų laikotarpių kaita. Tuos pasikeitimus reljefiškiau būtų galima atskleisti, jei darbo struktūrą būtų lėmęs teminis dalykinis grupavimas, pvz., javų prekyba 1861—1914 m., linų prekyba per visą šį laikotarpį ir t. t. Atskleidus rinkos kokybinius bei kiekybinius pasikeitimus, galima buvo nustatyti jos raidos ir svyravimų laikotarpius, t. y. vadovautis objektyviais rodikliais arba vidinės periodizacijos metodu. Suprantama, būtų buvę įdomu gautą rezultatą sugretinti su tradicine periodizacija.

Idomi tezė: agrarinės krizės metais, kai mažėjo javų eksportas, žemės ūkio prekingumas nuolatos augo, nes didėjo gyvulininkystei skirtų produktų kiekis (p. 116). Vadinasi, vien iš eksporto intensyvumo negalima spręsti apie žemės ūkio produktyvumą ir ekonomikos lygį. Tą patį galima pasakyti ir apskritai apie žemės ūkio produktų išvežimo ir įvežimo balansą. Gali būti daugiau įvežama negu išvežama, kai išauga vidaus rinka (daugiau suvartojama maistui, pašarams ir pramonei). Dėl šių priežasčių nuo XIX a. paskutinio dešimtmečio pradžios javų į Baltarusiją įveždavo daugiau negu išveždavo (p. 108, 175). Tai pasakytina ir apie neišdirbtas odas (p. 150).

Naūjos baltarusių istoriografijoje ir šios išvados: vakarų gubernijos pagal pasėlių ploto augimą 8-ajame dešimtmetyje išėjo į antrą vietą imperijoje (p. 42); XIX a. pabaigoje buvo parduodama 50% mėsos produkcijos (p. 149); XX a. pradžioje daugiau pieno produktų parduodama ne užsienio, o vidaus rinkoje (p. 20—21); kanapių daug buvo auginama tik 7—8-ajame dešimtmetyje (p. 62); tuo metu, ypač prasidėjus Stolypino agrarinei reformai, smarkiai išaugo valstiečių ūkių dalis javų rinkoje. Valstiečiai parduodavo daugiau javų negu dvarininkai (p. 183). Valstiečių ūkiai, kaip rodo rinkos ryšiai, daugiau specializavosi verstis linininkyste ir paukštinkyste, dvarai — iš dalies sodininkyste, o svarbiausia — mėsine bei piene gyvulininkyste. Dvarai daugiau negu valstiečių ūkiai tiekė rinkai pieno ir galvijų. Valstiečiai nuo dvarininkų neatsiliko tik kiaulininkyste (p. 199, 236). Šios išvados paremia mūsų minėtą pastabą, kad V. Paniutičius pervertina valstiečių prekinės gyvulininkystės laimėjimus.

Ch. Beilkinas gana pagrįstai koreguoja savo pirmtakų išvadas. Antai prieštarauja P. Peršinui ir kitiems, tvirtinusiems, jog Baltarusijos ekonomika XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje buvusi labai atsilikusi (p. 10—12). Žinoma, viena bus, jeigu Baltarusiją arba Lietuvą lyginsime su kai kuriomis rusiškoms gubernijomis, kitas dalykas, jei lyginsime su labiau pažengusiomis Europos šalimis. Vis dėlto kai kurie reiškiniai galėjo būti įvertinti visapusiškiau. Antai linai ne tik labai prekinė kultūra (valstiečiai parduodavo iki 90 % pagaminto pluošto). Tačiau kai jų pasėliai užima iki 2/3 vasarojaus lauko (p. 57), tai jau ne tiek ūkio specializacija, kiek vienpusis alinantis ekstensyvus ūkininkavimas. Dėl šios priežasties XX a. pradžioje daugelis Europos šalių beveik liovėsi auginti linus. Tų šalių suinteresuoti verslininkai įvairiomis priemonėmis skatino linininkystę atsilikusiose šalyse. Baltarusijoje linų pasėliai augo iki I pasaulinio karo. Miežių pasėliai mažėjo (p. 107), nors tai nebūdinga kapitalistiniam ūkiui.

Prekyboje kapitalų koncentracija vyko lėtai. Didelę reikšmę turėjo lupikautojai, firmų agentai tarpininkai: komisionieriai, faktoriai, makleriai. Bankų kreditai prieinamesni tapo tik XX a. pradžioje. Silpna buvo kooperatinė prekyba. Neprarado reikšmės mūgės. Visa tai irgi rodo, jog vyravo primityvios rinkos ir apskritai kapitalistinių santykių formos.

Knygoje daug duomenų apie prekybinius ryšius su rusiškoms gubernijomis, Latvijos uostais, Lenkija, Vokietija ir kt. Liko neaišku, su kokiais kraštais Baltarusija prekiaavo daugiausia, kaip keitėsi prekybos krypčių intensyvumas. Gindamas šią knygą kaip disertaciją, autorius atsakė, jog šaltiniai neleidžia atlikti tokių skaičiavimų. Vis dėlto apytikrę, gal net hipotetinę išvadą jis galėjo ir privalėjo padaryti.

Knygoje yra pasenusių teiginių. Esą, vykdant 1861 m. reformą, valstiečių žemėvalda padidėjusi 12—41 % (p. 10). Kapitalistinė sistema dvaruose ėmė vyrauti ne 9—10-ajame dešimtmetyje (p. 100—101), o greičiausiai anksčiau (V. Paniučiaus manymu, nuo 7-ojo dešimtmečio). Dėl nepakankamo 7—8-ojo dešimtmečio ištirimo šis klausimas, aišku, gali būti ginčijamas. Šaltiniuose yra tvirtinama, jog iš užsienietiškų galvijų veislių Baltarusijoje labiausiai tiko švicų veislė (p. 201). Vargu ar galima su tuo sutikti. Nors Baltarusijoje, kaip ir rytų Lietuvoje, švicai buvo paplitę, bet, matyt, čia labiausiai tiko ne kalnų, o žemumų veislės. Suprantama, šie klausimai recenzuojamoje knygoje šalutiniai, ir iškelti abejojimai ne kiek nesumenkina svarbiausių išvadų.

Recenzuojamos V. Paniučiaus ir Ch. Beilkinos knygos 1990 m. gruodžio mėn. Baltarusijos MA Istorijos institute sėkmingai apgintos kaip istorijos mokslų daktaro disertacijos (istorijos mokslų daktaro laipsniai abiem suteikti 1991 m.). Knygos vykusiai papildė vieną kitą. Jose duota daug konkretesnė negu iki šiol Baltarusijos agra-

rinės istorijos analizė. Lietuvoje kapitalistiniai santykiai žemės ūkyje plėtojosi greičiau, ekonominis lygis buvo aukštesnis negu Baltarusijos. Daugiau panašumų su Baltarusija turėjo rytų Lietuva. Tačiau V. Paniučiaus ir Ch. Beilkinio knygos Lietuvos istorikams įdomesnės metodiniu požiūriu, atskleistais šaltiniais ir sukurtu tikrovišku ūkio bei rinkos funkcionavimo modeliu.

Leonas Mulevičius